

AZ ÖNKÉPET FELVÁLTÓ MÁSKÉP (JUDEOFÓBIA, ANTIJUDAIZMUS, ANTISZEMITIZMUS)

GÁBOR GYÖRGY

BEVEZETÉS

Minden identitás (önkép) három összetevőből építkezik:

1. Az identitás részét képezik azok az elemek, amelyek annak hordozójától függetlenül alakultak ki, a személy tudatos választását megelőzően, mintegy természet adta módon: ilyen minden bele- vagy veleszületettségi tényező: nem, etnikai, földrajzi hovatartozás, bőrszín, anyanyelv, szexuális orientáció, esetleges veleszületett rendellenesség stb., vagyis az identitás azon részei, amelyekért senki sem tehető felelőssé, s ezeket az elemeket senkin sem lehet számonkérni, mint hogy – amint említettem – nem választás, nem szabad akaratú döntés útján nyert összetevőkről van szó.
2. Az identitás részét képezik azok az elemek, amelyek a személy döntései nyomán jönnek létre vagy alakulnak ki, s amelyek – éppen a szabad akaratú döntésből fakadóan – már számon kérhetők, minősíthetők és értékelhetők. Ilyen például a foglalkozás, a világnézet, a család- vagy párválasztás, az életmód, a kulturális szokások, tanulmányok stb.
3. Végül az identitás harmadik szintjét azok az elemek jelentik, amelyekkel mások látják el a személyt, amelyeket mások aggatnak rá, vagyis a közvetlen önmeghatározáson túliak, ám amelyekhez az érintett személy elfogadó vagy elutasító módon viszonyul, kizárja azokat, avagy tudomásul veszi, igyekszik azok ellenében viselkedni, avagy megfelelni törekszik ezeknek stb.

Én ez utóbbiról kívánok beszélni, s ennek is egy olyan fajtájáról, amelyben jól megragadható, hogyan válhat az identitás részévé az identitás mások általi megkérdőjelezése, s hogyan válhat az önkép tevőlegesen ható elemévé a kívülről kapott jelzők, tulajdonságok, attribútumok képezte viszonyrendszer, legyen az akár tagadó és elutasító, akár helyeslő és egyetértő. Minden esetben

kérdés, hogy az önkép kialakításában vajon milyen szerepet tölt be a „másik” velem szembeni aktivitása, vagyis az, hogy az identitás kialakításában mekkora hatással van rám az engem így vagy úgy definiáló kívülálló? Még pontosabban, hogy rajta keresztül milyennek kívánom – vagy nem kívánom – látni és láttatni magamat?

A judeofóbia, az antijudaizmus és az antiszemitizmus a történelem különböző időszakaiban, ám minden esetben a zsidósággal szemben létrejött eszmei-ideológiai pozíció, amelyek részben tudatlanságból, részben szándékos, manipulatív hazugságból, rengetegszer megcáfolt előítéletekre, ismétlődő sztereotípiákra támaszkodva, legfőképpen a külvilág számára írják le és értelmezik a zsidóságot, a zsidó szokásokat, hagyományt, gondolkodásmódot, erkölcsöt stb.

A judeofóbia leginkább az idegenségből, a másságból, a „mi” és az „ők” dichotómiájára építő, szokatlanoknak, bizarrnak, de a legtöbb esetben ellenségesnek vagy a „mi” közösségére tekintettel kifejezetten fenyegetőnek láttatott, továbbá egyfajta vélt kultúrfölényből lenézett, kigúnyolt és primitívnek tartott, vagyis összességében negatív sztereotípiákkal megbélyegzett, a másikkal (jelen esetben a zsidóval) szembeni, kívülről érkező csoportidentitás-képző előítélet-halmaz.

Az antijudaizmus az üdvtörténeti ellenségként megbélyegzett, azaz kifejezetten vallási okokból és indíttatásból megalkotott, ugyancsak kívülről érkező csoportidentitás-képző előítélet-halmaz. Szerepe van ebben a lelkek piacán való üdvtörténeti versenyfutásnak, a hitbéli konkurencia ellehetetlenítésének és látványos evilági legyőzésének. A monoteista vallások fenomenológiai lényege, hogy csak és kizárólag egy igazság létét ismerhetik el, minden más hitbéli igazság megtévesztés, hazugság, bálványokkal való paráználkodás, s a hívek a gonosz perszónifikációi. Az antijudaizmus egyszerre jelenti a kereszténység triumfációját s a zsidóság diabolikus jellegét, sátáni elkötelezettségét.

Az antiszemitizmus faji meghatározottságok alapján ítélkezik, többé már nem történeti, hanem kizárólagosan biológiai tényezőnek tekintve mintegy dehumanizál, s mintegy az egész emberiségre leselkedő fertőzőnek, bacilusnak parazitának vagy baktériumnak nevezi a zsidóságot, akikkel szemben – a humán embervilág megmentésének magasztos célját szem előtt tartva – elkerülhetetlen a „végső megoldás”, az Endlösung. A zsidóság teljes leértékelése egyben a leértékelő felmagasztosulását jelenti, aki – mint sárkányölő Szent György – a szörnyeteggel szembeszáll s legyőzi őt.

A fenti három zsidóellenes pozíció a sok eltérő vonás mellett több azonos jeggyel rendelkezik: mindhárom sztereotipizálással képezi meg saját identitását, vagyis identitásképző sztereotípiák alkotják valamennyit.

AZONOSSÁG VAGY KÜLÖNBÖZŐSÉG?

1. „Moyses... új s más halandók szokásaival ellentétes szokásokat vezetett be. Szégyenletes ott minden, ami nálunk szent, ám meg van engedve náluk, ami nekünk tisztátalan... fonák és rút intézményeik ocsmányságuk miatt kaptak erőre... egymáshoz megátalkodottan hűségesek... viszont mindenki más ellenségesen gyűlölnek... kéjelgésre igencsak hajlandó nemzet... semmit oly hamar magukba nem szívznak, mint az istenek megvetését, hazájuk megtagadását, szülei, gyermekeik, testvéreik semmibe vételét.”¹
2. „A zsidók... csak a hasuknak élnek, csak a jelent lesik, semmivel sem jobbakk, mint a disznók vagy a bakkecskék feslett gondolkodásuk és túlzott falánkságuk miatt...; a zsinagóga nemcsak bordélyház..., hanem egyenesen rablók barlangja, vadállatok odúja, a hely démonok lakhelyévé válik...; ha valaki most... az ördög fellegvárának, lelkek pusztítójának... nevezné..., még akkor is kevesebbet mondana...; a zsinagóga démonok lakhelye, de nem is csak a zsinagóga az, mert a zsidók lelke még inkább az...; a zsidók démonok...; a judaizmus betegségben szenved...; krisztusgyilkosok...; minden vadállatnál elvetemültebbé váltak...; nem is tudjuk, hogy melyiken szörnyülködünk jobban: istentelenségükön, kegyetlenségükön vagy embertelenségükön...; beszéljek harácsolásairól, kapzsiságukról, arról, hogyan árulják el a szegényeket, lopásairól, piaci üzelveikről...; tisztátalanok, törvénytisztegetők, embergyilkosok és Isten ellenségei...; akik között gyilkosság és vérontás tenyészik...; az egész világot megfertőző betegség...”²
3. A zsidó bizonyára faj, de nem ember. Egyáltalán nem teremthette az örök Isten a saját képmására. A zsidó az ördög képmása. A judaizmus a nemzetek faji tuberkulózisa.”³

A fentiekben idézett három textus térben és időben egymástól meglehetősen távol keletkezett. Az első citátum az i.sz. 1. század második felében, s a 2. század első évtizedeiben élt Tacitusnak, a római történetírónak a *Korunk*

¹ Tacitus: *Historiae*, V.4-5. Tacitus összes műve, I. Ford. Borzsák István. Magyar Helikon, Budapest, 1970. 350-351.

² Khrüszosztomosz, Jóannész: *Adversus Iudaeos*, I,3,1; I,4,1; I,4,4; I,4,5; I,6,3; I,6,7; I,6,8; I,7,1; II,2; VI,7,6. Lásd Aranyszájú Szent János: *Beszédek a zsidók ellen*. Ford. Vattamány Gyula. Wesley János Lelkészképző Főiskola, Budapest, 2005. 51; 53-54; 59; 60; 61; 76; 175-176.

³ Adolf Hitler beszéde az NSDAP gyűlésen, München, Zirkus Krone, 1923. május 1. In. Eberhard Jäckel–Axel Kuhn: *Hitler Sämtliche Aufzeichnungen 1905–1924*. Stuttgart, Deutsche Verlags-Anstalt, 1980. 918. [Dok. 524]

története (Historiae) című munkájából származik, a második Jóannész Khrüszosztomosznak (Aranyszájú Szent János, prédikátor, teológus, egyház- atya, a későbbiekben Konstantinápoly érseke) zsidóellenes homíliájában lel- hető fel, amelyet a szíriai Antiokhiában mondott el 386-392 között, a harma- dikat Hitlernek egy 1923-as müncheni beszédéből emeltem ki.

Az, ami a három idézetet összefogja, s hasonlóná teszi, aligha igényel ma- gyarázatot: mindhárom a zsidósággal szemben fogalmazódott meg, s mind- három határozottan és egyértelműen negatív attribútumokkal és karakter- jegyekkel látta el a zsidóságot. A kérdés azonban az, hogy ez a hasonlóság lényegét, értelmét és rendeltetését tekintve vajon azonossá teszi-e az idézett gondolatokat, s vajon a zsidóság elítélése és elutasítása azonos szándékból és megegyező irányultságból fakadt-e? Kijelenthető-e, hogy akár a tudatlanság, akár a szándékos manipuláció irányította durva, előítéletes tévedésekre és hazugságokra épülő, a dehumanizáció eszköztárát is felvonultató megállapí- tások ugyanazokból a törekvésekből, eszmei, ideológiai és politikai megfon- tolásokból fakadtak Tacitus, Jóannész Khrüszosztomosz és Hitler esetében? Továbbá – és a fentiekkel összefüggésben – kérdés az is, hogy a három idézet alanya, vagyis a Tacitus által használt *Iudaeus (Iudaei)*, a Jóannész Khrü- szosztomosz által használt *Ιουδαῖος (Ιουδαῖοι)* és a Hitler által használt *Jude (Juden)* szintaxisa, nyelvi megjelenítése vajon ugyanazt a fogalmi keretrend- szert fed-e le, legyen annak akár etnikai, geográfiai, származási, transzcen- dens tartalmat hordozó vallási, valamilyen kritérium szerint meghatározott közösségi vagy a fajelmélet alapjain nyugvó, fölé- és alárendeltségi viszonyo- kat megfogalmazni kívánó tartalma.

A kérdés annál is inkább jogosnak és megalapozottnak tűnik, mivel mind a politikai közbeszédben, mind a mindennapos publicisztikában egyedüli- ként és meglehetősen differenciálatlanul az antiszemitizmus jelzője hivatott leírni minden zsidóságot ért negatív megnyilatkozást, de a kérdéssel foglal- kozó korszerű nemzetközi szakirodalom is hajlamos az antiszemitizmus fogal- mát térből és időből kiragadva, vagyis parttalanul és felettébb anakronisz- tikus módon visszavetítve alkalmazni akár ókori, akár középkori zsidóellenes megnyilvánulásokra.⁴ A legújabb irodalomból vett sokatmondó példa a kiváló

⁴ A hazai állapotokra jó példa, ahogy – érzékelhetően tudományon kívüli okok miatt – a közelmúltban Gerő András előbb egy történész kollégáját minősítette antiszemitának, amit a hazai szakma szinte egyöntetűen visszautasított:

(http://galamus.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=147459:akademikus-antiszemitizmus&catid=9:vendegek&Itemid=66http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/ungvary_krisztian_az_antiszemita_ertelmezesi_keret/;
<http://beszelo.c3.hu/cikkek/filoszemita-erveles-antiszemita-keretben>;http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/tamas_gaspar_miklos_ki_a_z_antiszemita/;
<http://rubicon.hu/magyar/oldalak/antiszemitizmus>.

francia történésznek, Paul Veyne-nek a *Quand notre monde est devenu chrétien (312-394)* (Amikor a világunk kereszténnyé vált) c. munkájában olvasható fejezet, ahol Veyne egyfelől azt hangsúlyozza, hogy nincs folytonosság a zsidók pogány világon belüli elutasitottsága (amit alapvetően exkluzív istenük, a nemzet többi istenét mint hamis bálványokat elutasító magatartásuk, a pogány világ számára értelmezhetetlen vagy egyenesen félreértett szokásaik alapoztak meg, továbbá az, hogy a kereszténység a zsidók identitását megfoghatatlannak, elmosódottnak tartották, minthogy se nem pogányok, se nem keresztények) és a keresztény antijudaizmus között. Ám másfelől – így Veyne – ez a középkori, keresztény, „meghatározó módon vallási antijudaizmus megszakítás nélkül folytatódik napjaink meghatározó módon »világi« („laïc”) antiszemitizmusában, amely ugyanabból az ellenszenvből ered”, minthogy a keresztény antijudaizmus és a modern antiszemitizmus „egyazon mentális okokra vezethető vissza.”⁵ Mindez különösképp meglepő épp attól a Veyne-től, aki egy másik munkájában, történelemelméleti kötetének egy helyén a történelem retrospektív, teleologikus olvasatát teljes joggal visszaautasítva nagy nyomatékkal hangsúlyozza az alábbiakat: „Megérteni a történelmet nem abból áll, hogy észre tudjuk venni a felszínes mozgolódás alatt futó nagy, felszín alatti áramlatokat: a történelemnek nincsenek mélységei. Jól tudjuk, hogy valósága nem racionális, de tudnunk kell, hogy ő maga sem bír több értelemmel; nincsenek olyan kibontakozások, amelyeket szabályszerűnek tekinthetnénk, amelyek a történelmet, legalább időnként, egy jól összefogott cselekménynek láttatnák, ahol az, aminek be kell következnie, végül valóban be is következik.”⁶

A példák úgyszólván tetszőlegesen szaporíthatók: az antiszemitizmus 19. századi terminológiája egyes szerzőknél rendre felbukkan már a pogány zsidóellenesség (ezt a továbbiakban judeofóbiának nevezem), vagy a késő-antik, középkori keresztény zsidóellenesség (ezt a továbbiakban antijudaizmusnak nevezem) leíró fogalmaként.⁷

Majd ugyancsak Gerő volt az, aki Füst Milán zsidó származású íróat néhány valóban rendkívüli módon sértő zsidóellenes megjegyzése miatt keresetlen egyszerűséggel „virtigli antiszemitának” nevezte. https://azonnali.hu/cikk/20190121_zsido-zavarmi-ert-erzi-magaenak-egy-zsido-szervezet-a-zsidoellenes-fust-milant.

Gerő állítását Schein Gábor irodalomtörténész, Füst Milán monográfiája utasította vissza: https://hvg.hu/kultura/20190128_Nem_tul_draga_Fust_Milan_antiszemitizmusarol

⁵ Veyne, Paul: *Quand notre monde est devenu chrétien (312-394)*, Albin Michel, Paris, 2007. 187., 189.

⁶ Veyne, Paul: *Comment on écrit l'histoire*, Éditions du Seuil, Paris, 1996. 144-145.

⁷ A sok példa közül kettőt említek most meg, mint a fenti szemléletnek a jellemző eseteit: *De l'antijudaïsme antique à l'antisémitisme contemporain*. Études réunies par Valentin Nikiprowetzky, Presse Universitaires du Septentrion, Lille, 1979;

Természetesen a tudományos vizsgálatok nem mellőzhetik az olyan hatás-történeti kutatásokat, amelyek választ adhatnak arra, hogy az antiszemitizmus kialakulásában, gyors domesztikálódásában és a Soá előidézését és bekövetkeztét sokak tevéleges aktivitásával és még többek csendes, elfogadó közömbösségével támogató vagy jóváhagyó folyamatában mekkora szerepe volt a korábbi évszázadok judeofób és a keresztény Európa közel két évezredét végigkövető, a mindennapi prédikációkban, egyházi szónoklatokban, a templomi ábrázolásokban, vagy például a „zsidók megtéréséért” elmondott nagypénteki könyörgésben (*perfidia judaica*⁸) stb. manifesztálódó zsidóellenességnek. Ám a judeofóbia, az antijudaizmus és az antiszemitizmus önálló jelentéssel bíró fogalmak, amelyeknek egybemosása nem csak a történelmi látásmódot homályosítja el, hanem a világ jelenségeit leíró és értelmező képességeinket is.

II. SZUBSZTANCIALIZMUS ÉS FUNKCIONALIZMUS

Theodor Mommsen világhírű berlini ókortörténész a római történelemről írt kapitális munkájának egy helyén egy a későbbiekben sokat idézett megállapítást tesz: „A zsidógyűlölet és a zsidóellenesség ugyanolyan régi, mint maga a diaszpóra.”⁹

Mommsen, aki élesen szembezállt az antiszemitizmus minden létező formájával, nem a zsidóellenesség korabeli megnyilvánulásait igyekezett igazolni és alátámasztani, éppen ellenkezőleg. Az elhíresült, 1879-1881 között lezajlott „Berliner Antisemitismusstreit” (berlini antiszemitizmus-vita) kezdő pillanata volt, amikor Heinrich von Treitschke konzervatív porosz történész megjelentette *Unsere Aussichten (Kilátásaink)*¹⁰ című írását, amelyben a német zsidók asszimilálódásra képtelen „különleges nemzeti létmódjából” kiindulva azt hangsúlyozza, hogy a zsidóknak „közelíteniük kellene a keresztény polgárok szokásaihoz és gondolkodásmódjához”, „a mi izraelita polgárainknak

Anders Gerdmar: *Roots of Theological Anti-Semitism: German Biblical Interpretation and the Jews, from Herder and Semler to Kittel and Bultmann*, Brill, Leiden, Boston, 2009. A fogalmi anakronizmus ugyancsak jó példája az, amikor a tolerancia fogalmát terjeszti ki parttalanul a szerző, történetileg minden ok és jog nélkül. Lásd Polymnia Athanassiadi: *Vers la pensée unique. La montée de l'intolérance dans l'Antiquité tardive*, Les Belles Lettres, Paris, 2018.

⁸ *perfidus* = hitetlen, azaz Krisztusban nem hívő, gonosz.

⁹ Mommsen, Theodor: *Römische Geschichte, V. Die Provinzen von Caesar bis Diocletian*, Weidmannsche Buchhandlung, Berlin, 1885. 519. („Der Judenhaß und die Judenhetzen sind so alt wie die Diaspora selbst.”)

¹⁰ Treitschke, Heinrich von: *Unsere Aussichten*. In: *Preußische Jahrbücher*, 44. 1879. 559-576.

németekké kell válniuk”, ugyanis „keleti határainkon túl, évről évre, Lengyelország kimeríthetetlen bölcsőjéből számos ambiciózus fiatal férfi érkezik, akiknek gyermekei és unokái egy napon a német tőzsdéket és a sajtót fogják irányítani. A bevándorlás rohamosan növekszik, s a kérdés, hogy miként tudjuk egyesíteni ezt az idegen népet a miénkkel?” Mert a jelenlegi Mischculturból (kevert kultúra) egyenesen következik, hogy „a zsidó a mi szerencsétlenségünk.”¹¹

A vita során egyaránt lehetett olvasni – például az Adolf Stöcker protestáns teológus kezdeményezte *Antisemitenpetition*ban – az antiszemita gyűlölet-beszéd mozgósító erejéről, a keresztény-német szellem erősítésének szükségességéről, a zsidó tanárok mielőbbi eltávolításáról az általános iskolából, valamint a zsidó vagyon és a keresztény munka közötti különbségről,¹² s olvasható volt – mások mellett – Mommsen álláspontja, aki szerint Trietschke a zsidókat „másodrendű polgároknak tekinti, akár mint egy megjavulni esetleg képes bűnözőkből álló büntetőszázadot. Ezzel polgárháborút prédikál... A többség kisebbség elleni polgárháborúja még a lehetőség szintjén is nemzeti vész.”¹³

A vita egyik felettébb érdekes és tanulságos következménye volt, hogy a német ókortörténészek közül többen az „örök” és ennél fogva akár jogosnak is nevezhető antiszemitizmus forrásait keresték, s vélték megtalálni az antikvitásban. Egy kitűnő munka egyebek közt azt mutatja be, hogy a zsidógyűlölet régi és új formáinak hasonlóságát felfedezve fordultak egyre többen az antik „antiszemitizmus”, így például az alexandriai görög Apión (i.e. 30-20 – i.sz. 45-48) munkássága felé.¹⁴ Akadt szerző, aki kitörő lelkesedéssel talált rá az antiszemitizmus „legérdekesebb párhuzamaira, amelyek saját korunkat manifesztálják.”¹⁵

¹¹ „Die Juden sind unser Unglück”, i.m. 575.

¹² „Antisemitenpetition”, In. *Deutsche Geschichte in Dokumenten und Bildern*, Band 4. Reichsgründung: Bismarcks Deutschland 1886-1890.
http://germanhistorydocs.ghi-dc.org/pdf/deu/413_Antisemitenpetition_114.pdf

¹³ Lásd Mommsen, Theodor: Auch ein Wort über unser Judentum, Weidmannsche Buchhandlung, Berlin, 1880. 3-16. Ugyanezt lásd uő: *Gelehrter, Politiker und Literat*. Szerk. Josef Wiesehöfer, Henning Börm, Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 2005. 137-164.

¹⁴ Hoffmann, Christhard: *Juden und Judentum im Werk Deutscher Althistoriker des 19. und 20. Jahrhunderts*, E. J. Brill, Leiden, 1988. 222. Lásd ehhez Arthur Gotthard Sperling: Apion der Grammatiker und sein Verhältnis zum Judentum. Ein Beitrag zu einer Einleitung in die Schriften des Josephos. In. *Gymnasiums zum heiligen Kreuz in Dresden*, Lehmannsche Buchdruckerei, 1886. III-XXII.
<https://archive.org/details/apiondergrammatioosper/page/n23>

¹⁵ Zacher, Konrad: Antisemitismus und Philosemitismus im klassischen Alterthum, In. *Preußische Jahrbücher* 94. 1898. 1.

A lényeg, hogy az antikvitás modellként és előképként történő felemlését messze nem szaktudományos, sokkal inkább ideológiai megfontolások és történelmi öngazolások indokolták. Ám a történelmi csúsztatások és anakronisztikus próbálkozások elvezettek ahhoz a kérdéshez, hogy vajon mi a tényleges okozója az antikvitásban is jelenlévő és a maga komplexitásában megmutatkozó zsidóellenességnek? Az álláspontok egyike, amelyet Hoffmann nyomán „szubsztanciálisnak” vagy „esszenciálisnak” szokás nevezni,¹⁶ egy olyan értelmezési modellt kínál, amely magának a judaizmusnak a vallási, kulturális és társadalmi jegyei nyomán bontakozott ki, vagyis a judaizmus „esszenciájából”, s ennél fogva – a szubsztanciális álláspont képviselői szerint – a zsidóellenesség oka a judaizmuson belül keresendő. Ez a módszertani megközelítés természetesen nem korlátozódott az antiszemita szerzőkre – ezért is hivatkoznak szívesen Mommsen fent idézett soraira –, miközben a zsidóság minden korban eltérő, rendhagyó vagy különös szokásaiból, hagyományából, viselkedéséből és rítusaiból kiindulva kísérelnek meg választ találni a zsidóság mindenkori környezetéből ellenük áramló elutasításokra, ellenségeskedésre vagy gyűlölködésekre.

A zsidók szokásait nem vagy alig-alig ismerő, leginkább a tudatlanságból táplálkozó attitűd megalkotta sztereotípiák dőlőfős, elbizakodott, a többiekétől elkülönülő népként írják le a zsidóságot, olyan vallási és etnikai közösségként, amely pusztán létevel kiprovokálja az ellenségeskedés legkülönfélébb formáit. Felix Staehelin már egyenesen arra a súlyos következtetésre jut, hogy a zsidók minden más hitet elutasító merevsége szükségszerűen váltotta ki a természettől fogva toleráns görög világ ellenszenvét.¹⁷

A zsidóságnak a vallásuk és szokásaik sajátos természetéből adódó és más vallási közösségektől elkülönülő magatartása a „mi” és az „ők” ellenséges dichotómiájának logikájából fakadó zsidóellenességet eredményezett. Marcel Simon méltán híres alapmunkájában ezért is írja, hogy „a görög-római antiszemitizmus alapvető oka a zsidók elkülönülésében rejlik, és egy végső elemzés szerint a vallásukban, hiszen ez a forrás.” De Simon – helyesen és érzékenyen – rögtön hozzátézi: „Az etnikai szempont innen teljesen hiányzik.”¹⁸

Tcherikover, miközben „szubsztanciális” módon maga is az antiszemitizmus okát „mindig és mindenhol” ugyanabban látja, hangot ad annak, hogy megnyilvánulási formái (politikai, faji, gazdasági, társadalmi, vallási, pszichológiai) változatosak, a mindenkori hely és az adott körülmények függ-

¹⁶ Hoffmann, Ch.: i.m. 224.

¹⁷ Staehelin, Felix: *Der Antisemitismus des Altertums in seiner Entstehung und Entwicklung*, Verlag Lendorff, Basel, 1905. 23.

¹⁸ Simon, Marcel: *Verus Israel. Étude sur les relations entre chrétiens et Juifs dans l'Empire Romain (135-425)*, Éditions E. de Boccard, Paris, 1983. 239.

vényében. „Az antiszemitizmus meghatározó lényege a zsidó nép létezéséből fakad, minthogy idegen test a népek között. A zsidóság idegen jellege a központi oka az antiszemitizmus eredetének, és ennek az idegen jellegnek két aspektusa van: a zsidók idegenek a többi nép számára, mivel eredetükre nézve egy másik országból származnak, és ugyancsak idegenek idegen szokásaik miatt, amelyek az ország lakói szemében különösek és egzotikusak.”¹⁹ Vagyis a zsidóság – legfőképpen vallásuk sajátos jellegéből következően „az antik társadalomban idegenként élnek..., mindig hajlamosak voltak az elszigetelődésre, s vallásukban mindig volt valami kivételes, ami megnehezítette a társadalmi kapcsolatokat, s ami nehezen illeszkedett az antik társadalmi modellhez.”²⁰

A szubsztanciális nézőpont, a maga intemporális, „örök” és „állandó” jellegét tételező elképzelésével abból a feltételezésből indult ki, hogy a judaizmus rendelkezik egy olyan lényegi, belső elemmel vagy immanens összetevővel, amely úgyszólván „természetadta” módon, azaz a lehetséges társadalmi és szociális összefüggéseket mellőzve ad választ a zsidókkal szembeni frusztráció, szembenállás és gyűlölködés különféle megnyilvánulásaira, így például a judaizmus és a hellenizmus közötti antagonisztikus különbség okára. „A zsidókon kívül nem volt még egy nép, amely oly kitartóan utasította volna el a szomszédos népek isteneit, azt, hogy áldozati szertartásaikban közreműködjenek, hogy templomaikat ajándékokkal halmozzák el, s akkor még nem beszélünk a közös étkezésekről vagy a házasságról”²¹ – írja Wistrich, mintegy világos illusztrációját adva eme „szubsztanciális” vagy „esszenciális” megközelítésnek.

A fenti megközelítéssel szemben mások az ún. „funkcionalista” szemléletmódot követik, amelynek az alapjait Isaac Heinemann fektette le. Heinemann, miként a „funkcionalista” megközelítés valamennyi képviselője, tagadja, hogy a judaizmusnak valamiféle esszenciája vezetett volna az antik zsidóellenességhez, éppen ellenkezőleg: ennek kifejezetten politikai okait tekinti meghatározónak. Heinemann elsősorban a szír-palesztin, az egyiptomi és a római „konfliktusgócokat” (*Konfliktsherde*) megjelölve azt hangsúlyozza, hogy ezeken a helyeken a zsidókkal szembeni ellenségeskedés nem ok volt, hanem a hatalmi-politikai küzdelmek következménye. Így ír: „A zsidókkal szembeni ideológiai gyűlölködés sehol sem szolgáltatott elegendő okot az ellenük folytatott politikai harcok számára. Ám a hatalmi küzdelmek, amelyeket a politikai vagy nemzeti érdekek motiváltak, kedvező talajnak bizonyultak a zsidó

¹⁹ Tcherikover, Victor: *Hellenistic Civilization and the Jews*, Atheneum, New York, 1977. 358.

²⁰ Sevenster, Jan Nicolaas: *The Roots of Pagan Antisemitism in the Ancient World*, E. J. Brill, Leiden, 1975. 89.

²¹ Wistrich, Robert S.: *Antisemitism. The Longest Hatred*, Thames Methuen, London, 1991. 6.

vallás lényegét érintő kedvezőtlen vélekedések elszaporodásához. Így hát az ideológiai konfliktusokat a politikai küzdelmek visszfényeként kell tekintetbe venni, ugyanúgy, miként napjainkban.”²² Vagyis az antik zsidóellenességet nem a zsidóságnak a diaszpórában egyre irritálóbbá váló eredendő mássága, idegensége váltja ki, hanem a politikai konfliktusok konkrét történelmi helyzetei. Erre utal Funkenstein is, aki leszögezi, hogy „az antik pogány világ zsidóellenes argumentumai... politikai és etnikai eredetűek voltak, s azokat a Haszoneusoknak az Izrael földjén élő görög népességgel szembeni politikai agresszivitása hívta életre.”²³

Akik a funkcionalista szemlélet híveiként politikai szempontokra vezetnek vissza az antik zsidóellenesség létrejöttét, tisztában vannak azzal, hogy a görögök körében egyre élesedő judeofóbia egyértelmű visszajelzése a görögök és a zsidók közt fennálló hierarchia lassú megváltozásának, eltolódásának. A zsidókkal szembeni előítéletes gondolkodás úgyszólván párhuzamosan zajlott azzal a folyamattal, amelynek során a görögök társadalmi és politikai dezorganizációja végbement. Aemilius Paullus püdnai győzelme (i. e. 168.) nyomán ötven fölöttire tehető az elpusztult görög városok s százezer fölöttire a rabszolgáknak elhurcoltak száma. Makedónia múkincseinek és minden egyéb értékének kifosztását követően – hogy csak néhány jellegzetes történelmi pillanatról emlékezzünk meg – i. e. 146-ban Korinthosz pusztul el, később Cornelius Sulla rendezi át nem éppen filozófiai-spirituális, sokkal inkább katonai eszközökkel a platóni Akadémiát és Athén falait (i. e. 86-ban), s a kérdés immár az, hogy a görögök egykori nagyságát reprezentáló múkincseiket és messzi földön híres könyvtáraikat egy-egy római légió helyben pusztítja-e el s adja át az enyészetnek, avagy felsőbb utasításra – szigorúan közérdekből – a római birodalom központja felé irányítja az értékekkel dugig megrakott római szekereket és hajórajokat, gyarapítandó a római államkincstárat, s – nem mellékesen – egyesek magánvagyonát. A római részről egyre gyakrabban a felettebb megvető és lekicsinylő módon megszólított „görögöcskék” (*graeculi*) így önmagukat érezhették még inkább leértékelve ama megszerzett jogok és kedvezmények láttán, amelyeket a zsidóság nyert el a római hatalom részéről. Így például Caesar ősi jogaik tiszteletben tartása mellett (a zsidó főpapi méltóságot örök időkre megtarthatják, a zsidó intézmények feletti döntés joga a főpapot illeti, a *sabbat*-év tiszteletben tartása stb.) egy sor külön kedvezményről és kiváltságról biztosította a zsidóságot (gabonated-kedvez-

²² Heinemann, Isaac: Ursprung und Wesen des Antisemitismus im Altertum. In: *Festgabe zum zehnjährigen Bestehen der Akademie für Wissenschaft des Judentums 1919-1929*, Akademie Verlag, Berlin, 1929. 85.

²³ Funkenstein, Amos: *Perceptions of Jewish History*, University of California Press, Berkeley-Los Angeles-Oxford, 1993. 313.

mény, katonai szolgálat alóli mentesség, katonai sarc elleni védelem stb.).²⁴ Rendelkezéseinek súlyát jelzi, hogy halála után is a különböző helyi előljáróságok (Laodikea város hatósága, a pergamoniak, halikarnasszosziak, szardeisziak, efezosziak stb.) határozatban rögzítették a területükön élő zsidók helyzetét, és megerősítették őket a Caesartól kapott jogi kiváltságaikban.²⁵ S még a későbbiekben is, immár provinciává válván, Judea továbbra is élvezi Augustus császár jóindulatát.²⁶ Sőt, Caligula „esztelen”²⁷ provokációit követően Claudius a Caesar és Augustus által hozott törvényeket mint *leges aeternaet* igyekezett feleleveníteni,²⁸ s így maradhatott a zsidó vallás a továbbiakban még Traianus és Hadrianus alatt is *religio licita*.²⁹ A görögség eme politikai folyamatokat, valamint saját kultúrája és társadalma régi fényének megkopását, korábbi politikai és kulturális hegemoniájának visszaszorulását érzékelve saját politikai és kulturális értékeit és érdemeit immár a környező népekkel összevetve csak eme népek leértékelése árán tudta felmutatni.

Külön kell szólni Peter Schäfer álláspontjáról, aki sem a „funkcionalista”, sem az „esszencialista” megközelítést önmagában nem tartja elégségesnek ahhoz, hogy megfelelően értelmezzük és magyarázzuk a görög-római antiszemitizmust. Egy kizárólagosan „funkcionalista” megközelítés – mint írja –, „azzal a veszéllyel jár, hogy a jelenséget magát – vagyis az elemzendő antiszemitizmust – egyszerűen feloldja a mindig változó politikai és társadalmi viszonyok rendszerében, a funkciók mögötti konkrétumok mellőzésével...” Nem véletlen – teszi hozzá –, hogy „az, aki a funkcionális megközelítést vallja, a politikáról beszél sokat, a vallásról keveset”. Ugyanakkor egy kizárólagosan szubsztanciális megközelítés, amely „az antiszemitizmus monolitikus elvén nyugszik”, az „ok és az ürtügy összekeverésének rendkívüli veszélyét rejti magában, hogy végül aztán bűnösnek találja magát a zsidóságot...” Schäfer a két szemlélet együttes alkalmazása mellett érvel, hiszen „az antiszemitizmus létrejöttéhez két összetevőre van mindig szükség: antiszemitára és zsidóra

²⁴ Flavius Josephus: *Antiquitates*, XIV, 10, 190 skk. (Flavius Josephus: *A zsidók története* [a továbbiakban *Antiquitates*], Ford. dr. Révay József. Gondolat, Budapest, 1966.). Ugyancsak felhasználtam az alábbi kétnyelvű (görög–francia és görög–angol) kiadásokat: Flavius Josèphe: *Les antiquités juives* (ed. Etienne Nodet), I–X., Cerf, Paris, 2001–2007; Josephus: *Jewish Antiquities*, I–XX., (eds. H. St. J. Thackeray–Ralph Marcus–Allen Wikgren–Louis H. Feldman), Loeb Classical Library, Harvard University Press, Cambridge–Massachusetts–London, 1926–1965.

²⁵ *Antiquitates*, XIV, 10. 9–26.

²⁶ *Antiquitates*, XVI, 6. 2–3.

²⁷ *Antiquitates*, XIX, 5. 2.

²⁸ Juster, Jean: *Les Juifs dans l'Empire Romain, leur condition juridique, économique et sociale*, I. Librairie Paul Geuthner, Paris, 1914. 214.

²⁹ Uo. 246.

vagy zsidóságra. Azaz a konkrét zsidó sajátosságokra és az antiszemita szándéokra, amely eltorzítja és romlottá teszi eme sajátosságokat. Az antiszemitizmus mindig az antiszemita észjárásában nyilvánul meg, de sosem mellőzheti tárgyát, a zsidót vagy a zsidóságot.”³⁰

Végezetül szólni kell azokról a munkákról,³¹ amelyeknek szerzői – már a 2. világháborút követően – annak adtak hangot, hogy elengedhetetlenül fontos megkülönböztetni az antik (pogány) zsidóellenességet a keresztény zsidóellenességtől, s az antiszemitizmus kifejezést annak eredeti jelentésére korlátozni, minthogy a keresztény zsidóellenesség (többen továbbra is keresztény „antiszemitizmusról” beszélnek) éppen lényegét tekintve nem hasonlítható össze a vallási-teológiai fundamentumokra építő keresztény zsidóellenességgel. Mindenesetre kifejező, s e sorok írójának megítélése szerint teljesen jogos, hogy egyre többen akadtak, akik a görög-római zsidóellenességnek, ezt mintegy megkülönböztető a későbbi korok zsidóellenességétől, a judeofóbia elnevezést adták.³²

III. ANTIK JUDEOFÓBIA

A fentiekben, a funkcionalista szemlélet említésekor utaltam a „szír-palesztin”, az „egyiptomi” és a „római” „konfliktusgóccokra”, amelyeket Heinemann mint a zsidókkal szembeni ellenségeskedés legfőbb csomópontjait és legjellegzetesebb alakzatait mutatja be, s amelyhez – az „egyiptomitól” külön kezelve – én még hozzátenném az alexandriai gócpontot is.

³⁰Schäfer, Peter: *Judeophobia: Attitudes toward the Jews in the Ancient World*, Harvard University Press, Cambridge, 1997. 6-7.

³¹Lásd ehhez: Isaac, Jules: *Jésus et Israël*, Albin Michel, Paris, 1948; Uó: *Genèse de l'antisémitisme, Essai historique*, Calmann-Lévy, Paris, 1956; Simon, Marcel: *Verus Israel*, i.m.; Poliakov, Léon: *Histoire de l'antisémitisme*, I.: *Du Christ aux Juifs de cour*, Calmann-Lévy, Paris, 1955; Ruether, Rosemary Radford: *Faith and Fratricide, The Theological Roots of Anti-Semitism*, The Seabury Press, New York, 1974; Gager, John G.: *The Origins of Anti-Semitism: Attitudes Toward Judaism in Pagan and Christian Antiquity*, Oxford University Press, New York, Oxford, 1983.

³²Peter Schäfer – amint ez a fentiekből kiderült – már ezzel a címmel látja el az antik zsidóellenességgel foglalkozó művét: *Judeophobia: Attitudes toward the Jews in the Ancient World*, id.kiad. A judeofóbia kifejezést egyébként már Schäfer előtt használta Joseph Halévy az alexandriai zsidóellenes megnyilvánulásokkal kapcsolatosan (Le Calambour dans la judéophobie alexandrine, In. *Revue sémitique d'épigraphie et d'histoire ancienne* 11. 1903. 263-268.), továbbá Zvi Yavetz: *Judeophobia in Classical Antiquity: A Different Approach*. In. *Journal of Jewish Studies* 44. 1. 1993. 1-22.

Az adott keretek között nem lehet cél a fenti „konfliktusgóccok” részletes elemzése,³³ inkább csak a közös és jellegzetes tendenciák kijelölésére nyílik mód.

Az antik világ a zsidósággal szemben leggyakrabban a különös, bizzarr, értelmetlen vagy szokatlan tulajdonságokat emlegette föl. Ezek egy része a mindenképpen sajátos és leginkább egyedinek mondható törvényi előírásokból, szokásokból, hagyományokból táplálkozik, ám úgyszólván valamennyi esetben jól érzékelhetőekké válnak a többnyire tudatlanságból, tájékozatlanságból vagy félinformáltságból fakadóan létrejövő torz, túlzó, téves vagy egyenesen hazug előítéletek. A saját („mi”³⁴) és a másik („ők”) csoportjához való tartozás jegyeit sok esetben az ellenségképzés motivációjából kiindulva politikai, vallási, szociológiai, pszichológiai vagy szociálpszichológiai szempontok határozzák meg, s a sztereotipizáló, dogmatikus, a világot a manicheus dualizmus módján végzetszerűen és feloldhatatlanul jóra és rosszra, rendre és káoszra kettéosztó, s mindenfajta átmenetet ellehetetlenítő tradicionális szemlélet a saját csoport tulajdonságait, szokásait azonosítja a jóval, teljessel, tökéletessel és követendővel, míg a másokét, vagyis a „tőlünk eltérőt” a rosszal, kártékonnal, elkerülendővel és – végső soron – a saját csoportra vonatkoztatva fenyegetővel és ártalmassal.

A kérdés persze az, hogy a fenti „valóságkonstrukció” miből táplálkozik? Minden empirikus élményt és megfigyelést nélkülöző, azon túli, vagy inkább azt megelőző spekulatív csinálmány lenne, avagy inkább létező elemek ilyen-olyan kiemelésével, felnagyításával, általánosításával, s merőben új kontextusba helyezésével történő új valóságkép kreálása zajlik? A válasz minden bizonnyal igen is, meg nem is, hiszen a gyűlölettől elvukult, ködös-irracionális ellenségkép mélyén – leginkább és legtöbbször annak mozgatójaként – racionális és tudatos döntési mechanizmus áll. Az indulatokból, emóciókból vagy a mindenkori pillanatnyi érdekekből táplálkozó irracionális megkeresi, s meg is találja azokat az „empirikus tényeket”, amelyeknek a tudatos és szándékos félreértésével, félremagyarázásával, kiemelésével, felnagyításával és általánosításával, ám minden esetben azokat így vagy úgy öröktől determinálnak, megváltoztathatatlanak, „természettől adottnak” leírva ok-okozati-lag értelmezhetőnek, levezethetőnek és megmagyarázhatóknak, azaz racionálisnak tünteti fel saját irracionális gyűlöletének irányultságát, tárgyát és mértékét. Úgy is mondhatnánk, hogy az irracionális szembenállás vagy gyűlöl-

³³ Ennek egy részét a korábbiakban már elvégeztem, lásd Gábor György: *A diadalíven innen és túl. Pogány, zsidó és keresztény narratívák – a „hetvenes” háború emlékezete* c. kötetemben (Akadémiai Kiadó, Budapest, 2009.), különösen 20-72.

³⁴ Allport meghatározása szerint „mindazok a személyek alkotnak egy saját csoportot, akik lényegében azonos jelentéssel használják a »mi« személyes névmást.” (Allport, Gordon W.: *Az előítélet*, Ford. Csepeli György Gondolat, Budapest, 1977. 69..

ködés önnön *raison d'être*-jét, racionális alapjait konstruálja meg, vagyis az irracionalitás nem kiindulópont, hanem végeredmény. Az az állapot, amelyben immár „érthetővé”, „indokolhatóvá” és legitimé válik a fenyegetésként megélt külső csoporttal szembeni gyűlölet, agresszió, diszkrimináció és a morális kirekesztés, vagyis a morális törvények és erkölcsi normák hatályon kívül helyezésének minden formája, a közönséges megszegényítéstől az elnyomáson át akár a megsemmisítésig.³⁵

A zsidók vallási és társadalmi életét jellemző egyes meglévő szokások elutasításából, átértékeléséből, valótlan vonások híreszteléséből és önkényes értékelésekből egész sora állt össze a zsidókra vonatkozó pogány vádaknak és kifogásoknak, amelyek a zsidók belső életét és a külvilággal alkotott viszonyukat egyaránt felölelték. Ezek a pogány támadások célba veszik a zsidók kultuszát, elvetik ennek összetevőit (körülmetélkedés, „szombati tétlenség”, étkezési tilalmak stb.), miközben rituális gyilkosságok hírért költik. Szemükben „komor és rideg”³⁶ ez a kultusz, vallási téveszmékkel teli, s a helyzetet súlyosbítja a zsidók elvetendő politikai magatartása, valamint a többi nép iránt táplált gyűlölete. Mintha legalábbis a pogány népek (görögök, rómaiak) nagyszerű vívmányaiban a zsidók nem akartak volna osztozni. Ebben a helyzetben zavaróvá, bosszantóvá és elítélendővé vált a zsidók „más”-sága, elzárkózó élete. A pogányok szemében gyarló és megvetésre méltó nép lesz a zsidóságból, miközben a zsidók sorsa megmutatja, mit érnek ők az isteneknek, illetve mit ér az ő Istenük, ha választott népének ilyen sors jut.

A zsidókat általánosságban elítélő és lejáratni törekvő állítások közül megemlíthető, hogy gyakorta nevezik őket „kegyetlen” és „gonosz” népnek,³⁷ „makacs”, „keménynyakú”, „megátalkodott”³⁸ embereknek, akik „érzékiek”³⁹ (*proiectissima ad libidinem gens*), „termékenyek”⁴⁰ (*generandi amor*), betegségektől fertőzöttek, „bélpoklosok” és „rühesek”⁴¹ („mint a többi barbár”),⁴²

³⁵ Vö. Smith, Eliot R. – Mackie, Diane M.: *Szociálpszichológia*. Ford. Bíró Balázs, Bátki Anna, Gonda Xénia, Illés Anikó. Osiris, Budapest, 2002. 321.

³⁶ Rutilius Namatianus: *De Reditu suo*, I, 389-390. „... akik teljes lelkükkel ünneplik az oly rideg sabbatot (*frigida sabbata*), de akiknek a lelke még a vallásuknál is ridegebb (*frigidius religione*).”

³⁷ Manethón: *Contra Apionem*, I, 26. 248. i.m. 38; Cassius Dio: *Rhómaiké hisztoria*, XLIX, 22. 4.

³⁸ Tacitus: *Historiae*, II, 4. i.m. 169.

³⁹ uő: i.m, V, 5. i.m. 350.

⁴⁰ Uo. 351.

⁴¹ Manethón: *Contra Apionem*, I, 26, 229. i.m. 35; Lüsizimakhosz: *Contra Apionem*, I, 34. 305. i.m. 46; Apión: *Contra Apionem*, II, 2. 15. i.m. 50; Tacitus: *Historiae*, V, 3-4. i.m. 349-350.

⁴² Plutarkhosz: *Quaestiones Conviviales*, IV, 5.

vagyis a „leghitványabbak”,⁴³ „akik sohasem hajtottak végre semmi szóra érdemes tettet, nem volt jelentőségük, sem számuk.”⁴⁴

Súlyosabb érvként fogalmazódtak meg a zsidókkal szemben az olyan állítások, amelyek félreérthetetlen és meglehetősen célirányos politikai akcentussal rendelkeztek. A római hatalom fenyegető kihívásával szemben, s hogy e kihívással, valamint Róma egyre nyomasztóbb hegemoniájával a kisebb népek megbirkózzanak, saját létjogosultságukat, történelmük ősi eredetét s kulturális érdemeiket igyekeztek minél meggyőzőbben bizonygatni a hódítással fenyegetők előtt, s egyben arra is törekedtek, hogy e nagyhatalmi érdeklődés irányát magukról más népekre tereljék, hangoztatva, hogy politikai lojalitással, vallásukkal és kultúrájukkal sokkal közelebb állnak a rómaiakhoz, mint a politikailag örökösen lázongó zsidók. A zsidók így lesznek örökösen „lázádo néppé”,⁴⁵ akik legfőbb jellemzője „az állam elleni lázadás”,⁴⁶ minthogy „folyton folyvást háborút és lázadást szítanak.”⁴⁷ Ebből következően „vakmerőek”,⁴⁸ „veszélyesek” (*perniciosam*),⁴⁹ s mindenek betetőzéséként „nem tisztelik a Caesarokat”,⁵⁰ hiszen nem állítanak „szobrokat és képmásokat a császároknak.”⁵¹

A római szerzők, akik az identitásukat hordozó *populus Romanus* szellemiségéből eredően⁵² és az ebből fakadó kultúrfölény pozíciójából egyszerűen a „civilizált és barbár” dichotómiájában gondolkodtak, fölényes gúnnyal és megvető iróniával számoltak be a zsidók számukra értelmezhetetlen és megismerésre feleslegesnek vagy méltatlannak tartott szokásairól, éppen úgy, mint más, barbárnak tekintett népekről és azok hagyományairól. A rómaiak szemében a zsidók mindenekelőtt egy különös, mondhatni, egzotikus vallás (Tacitus szerint inkább babona – *superstitio*,⁵³ Plutarkhosz is ennek nevezi – *deiszidaimonia*,⁵⁴ Cicero viszont barbár babonát – *barbara superstitio*⁵⁵ - emle-

⁴³ Lüsziimakhosz, Molón: *Contra Apionem*, II, 33, 237. i.m. 83.

⁴⁴ Kelszosz: *Aléthész logosz*, IV, 31, In. Órigenész: *Kelszosz ellen* [továbbiakban *Kontra Kelszosz*], Ford. Somos Róbert, Kairosz Kiadó, Budapest, 2008. 280..

⁴⁵ Apión: *Contra Apionem*, II. 6. 68. i.m. 58;

⁴⁶ *Kontra Kelszosz*, III, 5. i.m. 184.

⁴⁷ *Makkabeusok második könyve* 14,6

⁴⁸ Apollóniosz Molón: *Contra Apionem*, II, 14, 148. i.m. 70.

⁴⁹ Quintilianus: *Institutio oratoria*, III, 7. 21.

⁵⁰ Tacitus: *i.m.*, V, 5. i.m. 351.

⁵¹ Apión, *Contra Apionem*, II, 6. 73. i.m. 59; Philón: *Legatio ad Caium*, XXIX-XLII.

⁵² V.ö. Geary, Patrick J.: *A nemzetek mítosza. Európa népeinek születése a középkorban*, Ford. Dúró Gábor. Atlantisz, 2014. 81.

⁵³ Tacitus: *i.m.*, V, 13. i.m. 356.

⁵⁴ Plutarkhosz: *De superstitione*, 8.

get) képviselői voltak, akik – legalábbis római nézőpontból – idegen és legtöbbször érthetetlen erkölcsi tanokat vallottak, amelyek sorából – mint az idegenségnek, az érthetlenségnek és az egzotikumnak a leginkább szemet szűrő bizonyítékai – legfőképp a *sabbat* tiszteletét, a körülmétkedést és az étkezési előírásokat, különösképp a disznóhústól való tartózkodást hangsúlyozták a pogány leírások.

Istentelen népnek tekintették a zsidókat (*impiagens*), akik valamiféle egyetlen istent imádnak⁵⁶ (*unum Deum solum*), „akinek nincs emberi alakja”⁵⁷ (*dia toménomizein anthrópomorphon einaitontheon*), s minthogy a többi istent mind megtagadták, következésképp istentelenek (*atheizmosz*).⁵⁸ Megvetően szóltak a sabbat-nap hagyományáról, mint ami tétlenségre csábít (*blandiente inertia*),⁵⁹ s ezzel a zsidók a hetedik nap által csaknem életük hetedik részét tétlenséggel tékozzolják (*perdant vacando*) el.”⁶⁰ A körülmétkedés a római szerzők munkásságában kimeríthetetlen forrásává vált a legvaskosabb tréfálkozásoknak,⁶¹ s ugyanígy, hol tréfálkozás, hol értetlenségüknek hangot adva nyilatkoznak a zsidók étkezési szokásairól, különösképp a disznó fogyasztásának elutasításáról,⁶² miként tudni vélték azt is, hogy a zsidók valójában egy szamarat (*onolatria*) tisztelnek.⁶³

A legvisszataszítóbb és legelborzasztóbb vádat, az antropofágiának, vagyis a rituális gyilkosságnak és emberevésnek zsidók közt gyakorolt szokását egyedül Apión emlegette fel: a zsidók minden évben felhízlalnak a templomban egy görög embert, hogy testét a saját rítusuk szerint feláldozzák (*eiusque corpus sacrificare secundum suas sollemnitates*), s miután elfogyasztották a húsát, a görögök ellen tesznek fogadalmat (*iusiurandumfacere in immola-*

⁵⁵ Cicero: *Pro Flacco*, 67. Marcus Tullius Cicero: Lucius Valerius Flaccus védelmében. In. uő: *Összes perbeszéde*, Ford. Nótári Tamás, Lectum Kiadó, Szeged, 2010. 805..

⁵⁶ Varro, Aurelius Augustinus: *De civitate Dei*, IV, 9. Szent Ágoston: *Isten városáról*, I. Ford. Dr. Földváry Antal, Kairosz Kiadó, Budapest, 2005. 274..

⁵⁷ Abdérai Hekataiosz, Diodórosz Szikulosz: *Bibliothéké*, XL, 3, 5.

⁵⁸ Apollóniosz Molón: *Contra Apionem*, II, 14, 148. i.m. 70; Cassius Dio: *Rhómaiké história*, LXVII, 14.

⁵⁹ Tacitus: *i.m.*, V, 4. i.m. 350.

⁶⁰ Seneca: *De superstitione*. In. Augustinus, Aurelius: *De civitate Dei*, VI, 11. Lásd még Iuvenalis: *Satura*, VI, 159; *Satura*, XIV, 96-106; Plutarkhosz: *De superstitione*, 3.

⁶¹ Martialis: *Epigramma*, VII, 30; VII, 35; XI, 94; Petronius: *Satyricon*, CII, 13; Tacitus: *Historiae*, V, 5. i.m. 351.

⁶² Tacitus: *Historiae*, V, 4. i.m. 350; Plutarkhosz: *Quaestiones convivales*, IV, 5. 2; Iuvenalis: *Satura*, VI, 160; XIV, 98-99; Philón: *Legatio ad Caium*, XLV.

⁶³ Apión: *Contra Apionem*, II, 7. 79. i.m. 60; II, 9. 112-114. i.m. 64-65; Tacitus: *Historiae*, V, 3. i.m. 349; Minucius Felix: *Octavianus*, IX, 3; Tertullianus: *Apologeticum*, XVI, 1-3.

tionem Graeci, ut inimicitias contra Graecos haberent), hogy végül testének maradványait egy gödörbe rejtésük el.⁶⁴ Apión mindezt a zsidók kimondhatatlan törvényének nevezi (*legem ineffabilem Iudaeorum*),⁶⁵ Josephus Flavius pedig Apión történetét „kegyetlen pimaszságnak”⁶⁶ és „tudatos hazugságnak” „az irántunk való gyűlölet keltése végett”⁶⁷ kiöltött hitványságnak, amelyben – mint írja – „a görög tragédiák minden szörnyűsége van meg”.⁶⁸

Jóllehet a fenti vádak, ráfogások és rágalmazások eltérő okokra vezethetők vissza, a mélyen lenézett és megvetett barbár néppel szembeni kultúrfölény pozíciójának kinyilvánításától az idegennek kijáró gyanakvason, s a rossz okát legfőképp a „tőlem eltérőben” megtaláló előítéletességen át a legkülönbébb hatalmi megfontolásokból született, s afféle kollektív feljelentésnek is beillő politikai előnyszerzésig, a pogány zsidóellenességet, a judeofóbia különféle megnyilvánulásait egyértelműen összeköti az, hogy a fenti attribútumok egy olyan népet írnak le, amelynek a legjellegzetesebb vonása, hogy a többi néptől elkülönül (*amixia*), a számára idegen népeket gyűlöli (*misoxenia*), s általában véve is emberellenesek (*apanthrópia*) és embergyűlölők (*mizanthropia*): „embertelen és idegengyűlölő életet élnek” (*apanthron tina kai misoxeron bion*) – summázza a lényegét Abdérai Hekataiosz.⁶⁹ Tacitus ugyanezt emeli ki, midőn arra hívja fel a figyelmet, hogy „mindenki mást ellenségesen gyűlölnek” (*adversus omnes alios hostile odium*).⁷⁰

Amikor a legádázabb zsidógyűlölők egyike, Apión feltette a Flavius Josephus által idézett kérdését, miszerint „ha valóban teljes jogú polgárok a zsidók, miért nem tisztelnek az alexandriaiakkal azonos isteneket?”,⁷¹ világosan és

⁶⁴ *Contra Apionem*, II, 8. 89-111. i.m. 61-64.

⁶⁵ Uo. II, 8, 94. i.m. 62.

⁶⁶ Uo. II, 8, 97. i.m. 62.

⁶⁷ Uo. II, 8, 111. i.m. 64.

⁶⁸ Uo. II, 8, 97. i.m. 62.

⁶⁹ Abdérai Hekataiosz, Diodórosz Szikulosz: *Bibliothéké*, XL, 5; apameiai Poszeidóniosz, Diodórosz Szikulosz: *Bibliothéké*, XXXIV, 1; XXXIV, 3; Manethón: *Contra Apionem*, I, 26. 249. i.m. 38; Lüsizimakhosz: *Contra Apionem*, I, 34. 309. i.m. 47; Apollóniosz Molón: *Contra Apionem*, II, 14. 148. i.m. 70; II, 36. 258. i.m. 87. Ez utóbbival szemben hangsúlyozza Flavius Josephus a zsidó nép filantrópiáját, „emberbaráti érzületét”: *Contra Apionem*, II, 36. 261. i.m. 87.

⁷⁰ Tacitus: *Historiae*, V, 5. i.m. 350. Tacitus a keresztényeket is – ekkor még teljes joggal – azonosnak tekinti a zsidókkal, s mint a Iudaeából kiinduló „vészes babonaság” képviselőinek sokaságáról írja a Nero uralkodása alatti tűzvészt követő elfogatásuk apropóján: „nem is annyira a gyűjtogatás vádját, mint inkább az emberi nem gyűlöletét (*odio humani generis*) bizonyították” rájuk. (Tacitus: *Annales*, XV, 44. i.m. II. 403.)

⁷¹ *Contra Apionem*, II, 6. 65. i.m. 58.

félreérthetetlenül szólal meg a görög-római világ jellegzetes etnocentrizmusa. Minthogy a görög és római világnak nem volt fogalma a rasszizmusról, a zsidókkal szembeni legelvetemültebb kifogások és vádak összességükben azt a vallási, tradíció- és életmódbeli másságot konstatálják, amely idegenné, s ezáltal hol nevetségessé, hol értelmezhetetlenné, hol félelmetessé teszi őket egy tőlük jelentősen eltérő világban. Az etnocentrikus szemléleten nyugvó ellenségességből eközben persze kijut más népeknek is. Például Iuvenalis immár ismerősen csengő útszéli hangot üt meg, midőn beszámol a Rómába beözönlő idegenekről, így a görögről, aki „hozta magával a szír erkölcsöt, nyelvet, a ferde / húrokat és fuvalat meg az otthoni kézidobot s a / ringyó-hadsereget...”⁷² A szövegben említett erkölcs (*mores*), nyelv (*linguam*), az otthoni kézidob (*gentilia tympana*) és a „ringyó-hadsereg” (*lupa barbara*) egy-egy megtestesítője az idegenek jellegzetességeinek s annak a roppant veszélynek, amelynek Róma egyre erőteljesebben és egyre reménytelenebbül a kiszolgáltatottjává válik. Csakhogy míg Iuvenalis a görögöket azért gúnyolja, mert túlságosan is készek integrálódni a római társadalomba, addig a zsidókat azért, mert nem képesek teljesen integrálódni, s „ősi törvényeiket” képtelenek feladni, azokhoz megátalkodottan és csökönyösen ragaszkodnak.

A római törvénynek és a zsidó jognak a végzetes és feloldhatatlan oppozíciója (*romanas contemnere – judaicum ius*) valójában két civilizáció, két kultúra, két hagyomány szembeállítását, két világrendé, amely a görög és római szerzők felfogásában semmiképpen sem férhet meg egymás mellett, minthogy egymást kizárják, tagadják és megsemmisítik. Koselleck nyomán nevezhetnénk ezeket „aszimmetrikus ellenfogalmaknak”, amelyek „a kölcsönös elismerés kizárására” irányulnak, s melyeknek alapvető jellemzője, hogy „saját pozíciójukat szívesen határozzák meg olyan kritériumok szerint, hogy az abból adódó ellenpozíció csak tagadható legyen”.⁷³ Noha Koselleck joggal hangsúlyozta, hogy „a hellének és a barbárok esetében olyan egymást kizáró fogalmakról van szó, amelyeknek vonatkozási csoportjai az adott valóságon belül térbelileg is elválaszthatók egymástól”,⁷⁴ vagyis territoriális alapja is van a fogalom párnak – „két, egymástól térben elkülönülő csoportba”⁷⁵ sorolhatók – mégis, avagy éppen ezért a territoriális – fizikai, földrajzi – különbségek megszűntével, azaz az egy és azonos térbe való szerveződéssel a fogalom pár új jelentést kapott. A „más terekben idegenek élnek” egyszerű és

⁷²Iuvenalis: *Satura*, III, 63-65. Lásd Decimus Iunius Iuvenalis *Szatirái latinul és magyarul*. Ford. Muraközy Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1964. 83.

⁷³Koselleck, Reinhart: *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája*. Ford. Szabó Márton. József Műhely Kiadó, Budapest, 1997. 8. és 12.

⁷⁴I. m. 15.

⁷⁵I. m. 17.

viszonylag könnyen feldolgozható tapasztalata, amely egyébként az identifikáció természetes alapjául is szolgál, mostantól az idegenség az azonos téren belüli problémaként és kihívásként jelentkezik, s a közös téren belüli szegregáció élménye és tapasztalata új szempontokat vet fel.

Mindenesetre a területiális különbségek spiritualizálódnak, s a különbségek fizikai-természeti összetevőkkel leírható elemei immár szellemi és lelki (vallási, politikai, ideológiai stb.) összetevőkké alakulnak át, vagy másképpen fogalmazva: a korábban a térben megjelenő és egyértelműen érzékelhető különbségek mostantól kevésbé a látható fizikai vonásaikban, sokkal inkább a folyamatos reflexiót szükségessé tevő, s az intellektuális elemzés tárgyául szolgáló elvontabb, láthatatlanabb s ezáltal veszélyesebb formáiban jelentkeznek. A „más terekben idegenek élnek” élménye mostantól az „idegenek köztünk élnek” rossz érzéseket, megannyi szorongást, frusztrációt és gyűlölködést kiváltó tapasztalatává alakul át, amely az érvelést, valamint a fogalom- és szóhasználatot, azaz magát a beszédstratégiát is alapvetően megváltoztatja és meghatározza. Rendkívül árulkodó, hogy a köztünk élő idegen legtöbbször mint a közösség „közös”, vagyis „azonos” testének devianciája, betegsége jelenik meg, amely radikális beavatkozást igényel, hogy a kór ne terjedhessen tovább. A betegség az idegen szubsztanciális, azaz tőle elválaszthatatlan vonása, amely a beteg izolációját, fizikai eltávolítását, elűzését vagy – végső esetben – a kiiktatását, elpusztítását vonja maga után, az előbbi esetekben a beteg „gyógyulása érdekében”, az utóbbi esetben a közösség védelmének és megóvásának nemes szándékától vezérelve. Voltaképpen az idegennek a beszédaktusokban és fogalmi leírásokban való megkonstruálásáról van szó, amelynek lényegét Murray Edelman pontosan határozza meg: „Ha a szemben álló fél inkább ellenség, mint ellenfél, akkor nem a folyamatra, hanem a másik természetére összpontosul a figyelem. Az ellenséget eleve adott és szorosan hozzátartozó vonások jellemzik, amelyek miatt gonosznak, erkölcstelennek, betegesen romlottnak tekinthető, s ezért állandó fenyegetést jelent.”⁷⁶

Aligha véletlen, hogy történetileg az egyik legelső és legtartósabb, hosszú-hosszú évszázadokon át újra és újra felbukkanó zsidóellenes vád épp a köztünk élő idegennek, vagyis a zsidónak a kezelhetetlen betegségéről és a közösség megóvását szolgáló kiűzetéséről szóló legenda volt. Legalábbis ezt a mendemondát írta meg talán az elsők között Manethón, egyiptomi történetíró, majd nyomában mások, így például Lüsizimakhosz, mindketten azokat „a zsidókról szállongó mítoszokat és mendemondákat”⁷⁷ terjesztvén, hogy a

⁷⁶ Edelman, Murray: Politikai ellenségek konstruálása, In: *Az ellenség neve*. Szerk. Szabó Márton, Ford. Erdei Pálma. Józsefvárosi Műhely Kiadó, Budapest, 1998. 90.

⁷⁷ *Contra Apionem*, I, 26. 229. i.m. 35.

zsidók nem önszántukból hagyták el Egyiptomot, a „szolgaság házát”, hanem valójában „Egyiptomból való száműzetésre” ítélték őket, minthogy súlyos betegségekben szenvedtek, bélpoklosok voltak, s az istenek a tisztátalanok kiűzését szabták feltételül annak, hogy Amenóphisz király saját szemével láthassa a halhatatlanokat. A bélpoklos zsidókat előbb elkülönítették, majd – egyes elbeszélések szerint – miután háborút kezdeményeztek az egyiptomiak ellen, száműzték, illetve – más elbeszélések szerint – kitelepítették őket, többségüket a tengerbe vetették, s a bélpoklosoknak és a rüheseknek csupán egy kisebbsége verődött újra össze, s alapítottak várost Hieroszüla (templom-fosztóvár) néven, amelyet később Hieroszolümának neveztek át.⁷⁸

A rómaiak számára ugyanakkor új értelmezést igényelt egy megmagyarázhatatlan és minden logikával szembenálló helyzet. A jeruzsálemi Templom pusztulását követően a római világ ugyanis joggal érezhette úgy, hogy a zsidóság isteni legitimációja megszűnt, a nép elveszítette a „felettes”, transzcendens támogatottságát, vagyis a zsidó hagyomány és szokásrendszer illegitimé, azaz elfogadhatatlanná és követhetlenné vált. Ám ezzel szemben épp a birodalom centrumában, Rómában kellett azt megtapasztalnia, hogy a nagy győzelem, továbbá a hatalmas római propaganda-hadjárat ellenére a *metuentest* (istenfélőket) az egyértelmű ellenséges politikai kontextustól függetlenül vonzotta a zsidó hagyomány, s annak törvényes előírásokon és ősi tradíciókon nyugvó kötelezően előírt gondoskodása az idősekről, az özvegyekről, az árvákról, a betegekéről, valamennyi rászorulóóról, valamint a halottaknak kijáró végtisztetség. A zsidóságba betérő prozeliták száma – beleértve természetesen a későbbiekben a Krisztus-követők (Chrisztianosz, Christianus) neve alatt világkarriert befutó, ekkoriban azonban még piciny és jelentéktelennek tűnő zsidó vallási közösségbe betérőket is – növekedett, s ez görög és római körökben komoly aggodalomra adott okot. Aligha véletlen, hogy a 3. század fordulóján élt történétíró, Cassius Dio végső konklúziója – legalábbis pogány tekintettel nézve – fedi a lényegét: „Nem tudni, honnan eredeztetik a zsidók a nevüket, de ráillik minden más emberre is, akik jóllehet eltérő származásúak, ám törvényeiket betartják, s ezek szerint élnek a rómaiak között. Gyakran nyomták el őket, de számuk egyre nőtt, s végül elnyerték vallásuk szabad gyakorlását.”⁷⁹

Láthattuk: az idegent leíró beszéd uniformizált, egyszerűsége tör, azaz érthető s ismétlődő. Viszonyt határoz meg, s a viszony tartalmát. Az egyik konkrét, jól körülírható és meghatározható csoport egy másik jól körülírható és meghatározható csoporttal szemben az általánosság szintjén kizárólagos-

⁷⁸ *Contra Apionem*, I, 26. 230-250. i.m. 35-38; I, 34, 304-311. i.m. 46-47.

⁷⁹ Cassius Dio: *Rhómaiké hisztoria*, id. kiad. XXXVIII, 17.

ságra tart igényt: az uniformizálás mellett univerzalizál. Önmagát pozícionálja a másikon keresztül s a másikat önmagához viszonyítva.

Míndeközben nem magától értetődő, s nem örökre elrendelt. Azaz nem az ember megváltoztathatatlan, természet adta biológikumához kötődik, hanem maga alkotta törvényeihez, szokásaihoz, hagyományaihoz.

IV. KÉSŐ-ANTIKA ÉS KÖZÉPKORI KERESZTÉNY ANTIJUDAIZMUS

A középkor kedvelt képi vagy plasztikus ábrázolása az Egyház és a Zsinagóga egy-egy nőalakban megszemélyesített megjelenítése, ahogy a tipologizáló keresztény exegézisben Lea, az idősebb leánytestvér a zsidóságot, míg Ráhel, a fiatalabb és kedvesebb leánytestvér a kereszténységet szimbolizálta. Ennek megfelelően, amíg az Egyház koronás büszke leányként mutatkozik, kezében hatalmának attribútumaival, addig a Zsinagóga rossz küllemű, elhanyagolt, ápolatlan öregasszony, koronája éppen lefelé csúszik a fejről, szeme lezárva (a zsidó vakság jeleként⁸⁰), kezében törött jogar.

A zsidó nép szellemi és fizikai értelemben egyaránt vakká vált (Gautier de Châtillon az 1170-es évek elején írt Antikrisztus-költeményében – *Dum contempler animo* – azt állítja, hogy maga az Antikrisztus volt az, aki Leát, azaz a zsidókat megvakította), s ennek tudható be, hogy képtelen felismerni azt a jelentésváltozást, amelyen a Szentírás Krisztus eljövételét követően átessett. Guillaume de Bourges a vakságot Isten büntetéseként értelmezi, amellyel a zsidókat azért sújtotta, mert azok nem voltak hajlandók meglátni Krisztusban a Messiást.⁸¹

A „leváltott” nép helyébe lépő kereszténység félreérthetetlenül kívánta tenni, hogy a régi szövetség értelmét vesztesse Isten új szövetségének fényében, s Jézus eljövetele betöltötte, egyben érvénytelenné tette a régi törvényeket, amelyek a keresztény allegorikus exegézis tükrében csupán előképei voltak az újonnan megkötött szövetségnek. Az első évszázadban világra jövő kereszténység számára az egyik legalapvetőbb kérdés az volt, hogy ki is valójában az Atya igazi örököse: az isteni kinyilatkoztatást Isten kiválasztott népeként hordozó idősebb („őszövetségi”), avagy az ő helyébe lépő, az örökséget megújító, azt magáénak követelő s az Úrral a régi és „elavult” helyett új szövetséget kötő fiatalabb nép? Vagyis ki a *verus Israel*, ki az *igazi zsidóság*? A kérdés fennáll még akkor is, amikor a zsidóság fokozatosan elveszíti elő-

⁸⁰ Pál apostol a *Rómaiakhoz* írott levelében (11,8) írja: „Isten mindmáig érteni nem tudó lelket és nem látó szemet, nem halló fület adott nekik.”

⁸¹ Bourges, Guillaume de: *Libet bellorum Domini* (ed. Gilbert Dahan), Les Éditions du Cerf, Paris, 1981. 212-241.

kép-jellegét, s a kereszténység már nem a zsidóság küldetésének folytatóját és betetőzőjét látja önmagában, hanem egyenesen annak történeti és üdvtörténeti ellenségét, amennyiben a megváltásnak éppen az ószövetségi néppel, hittel és törvénnyel szemben kell megtörténnie.

Voltaképpen *Israel* igazi örökösének és jelentésváltozásának gondolatkörét vetette már fel Cassiodorus, azt hangsúlyozva, hogy a zsidók megkapták Istentől a szakítólevelet, s ezentúl a keresztényekre vonatkozik a zsidó elnevezés, hiszen „jogunk van rá, minthogy a Megváltó Juda törzséből származik”.⁸² Paschasius Radbertus – a fentieknek megfelelően – annak ad hangot, hogy az igazi Juda nem más, mint az egyház, a zsidók ugyanakkor méltatlanokká váltak arra, hogy viseljék nevüket, minthogy ők „a Sátán zsinagógája”.⁸³

Miután tehát a régi törvényt a kereszténység mint elavult szabálygyűjteményt szemlélte, a héber Bibliát (az Ószövetséget) csupán az Újszövetség előképének tekintette,⁸⁴ amely szó szerinti (*ad litteram*) értelmezés helyett allegorikus magyarázatot követel,⁸⁵ s mihelyst a jelkép nyilvánvalóvá válik, „eredetinek tűnő” értelmét rövest el is veszíti.

A törvényét veszített nép tehát eljátszotta üdvtörténeti szerepét, s attól kezdve, hogy mindezt Isten gondviselő akaratának megfelelően a kereszténység vitte tovább, a régi népnek el kellett tűnnie a történelem süllyesztőjében, kifejezven az üdvrend módosulásának s a szövetség megváltozott tartalmának és hordozójának újdonságát és egyetemességét. A 70-es, majd a 135-ös évek tragikus eseményeit, melynek során a római légiók a zsidó lakosság egy részét elpusztítják, másik részét elűzik hazájából, kitiltják Jeruzsálemből, s a templomot, a zsidó vallási kultusz ősi szimbólumát földig rombolják, a keresztények az idők jeleként köszöntik, hiszen a pusztítást jogosnak, teológiailag igazolhatónak tartják. A pogány istenségek zászlói alatt felvonuló seregek az Úr méltó büntetésének közvetítőivé magasztosulnak: a keresztény szerzők többsége azt hangoztatta, hogy Izrael végzete, a város romba dőlése, az emberek legvilkolása, a zsidók szétszóródása jogos következménye volt annak, hogy a Megváltó elleni összeesküvéssel és keresztre feszítésével a zsidók elkövették az emberiség elleni legnagyobb bűnt, s e miatt a jóvátehetetlen vétek miatt Izrael most méltó megtorlásban részesül. „Így érte végül is utol az iste-

⁸² Cassiodorus: *Expositio in Psalmum*, 75. Lásd ugyanezt Rabanus Maurus: *Expositio s. Ieremias*, 2. 3.

⁸³ Paschasius Radbertus: *Expositio in Matthaem* 1,1.

⁸⁴ Lásd Lubac, Henri de: *Exégese médiévale. Les quatre sens de l'Écriture*, I/1. Aubier, Paris, 1959. 305-363.

⁸⁵ Novigento, Guibertus de: *Tractatus de Incarnatione contra Judaeos*, VI.

ni büntetés a zsidókat, akik kezet mertek vetni Krisztusra”⁸⁶ – írja Euszebiosz, lényegében követve Szent Pál sorait: a zsidók, „akik Urunkat, Jézust és a prófétákat is megölték, minket pedig üldöznek, ezért az Isten előtt nem kedvesek, és az embereknek is ellenségei [...] Így betelik egyszer s mindenkorra búneik mértéke, s már rajtuk is az Isten haragja, végérvényesen.”⁸⁷ Jézus jövendölése beteljesült,⁸⁸ a szent város többé nem a zsidók városa, a régi törvény a régi törvény népével pusztul el, s adja át helyét az Egyháznak, az új szövetség új népének: a zsidók „minden vétkek közül a legsúlyosabbat követték el ugyanis akkor, amikor az emberi nem Üdvözítőjének életére törték abban a városban... Minthogy itt szenvedte el Jézus ezeket, ezért kellett teljesen elpusztulnia ennek a városnak és a zsidó népnek kiűzetnie, s másokra, azaz a keresztényekre kellett a boldogságra történő hívásnak átszállnia...”⁸⁹

A keresztény szerzők számára a templom lerombolása a zsidók kultikus gyakorlatának és ünnepeinek végső elutasítását jelentette, egyértelművé téve, hogy a zsidó kultusz illegitimmé, a törvény pedig érvénytelenül vált. Hiszen ahogy Isten egykor elhatározta, hogy Jeruzsálemet a zsidó kultusz központjává teszi, úgy a templom lerombolásával éppen azt fejezte ki, hogy nem akarja sem a zsidó kultuszt, sem a zsidó vallás további fennmaradását, s „a zsidó vallás (*politeia*) épületének az összes maradékát is lerombolta”.⁹⁰

Az istengyilkos zsidók⁹¹ nem szabad akaratukból ölték meg Krisztust, hanem látva gyógyíthatatlan hibáikat, Isten gyilkossá tette őket, és pusztulásra ítélte valamennyit. A gaztett felelőssége az egész népet terheli,⁹² hiszen Krisztus meggyilkolása s Izrael elvettetése jelzi e nép természetében rejlő végtelen romlottságot, s azt, hogy méltatlannak bizonyultak választott szerepükre: „Jézust megölve a legnagyobb bűnt követték el, s így teljesen magukra hagyták őket.”⁹³ Krisztus keresztre feszítése végeredményben betetőzése volt a törvényszegés és mindenféle egyéb gaztett szünni nem akaró történelmi folyamatának, amelyre az *Apostolok cselekedetei* tanúsága szerint István is kitér a Szanhedrin előtt mondott beszédében.⁹⁴ Mindenesetre Prudentius

⁸⁶Euszebiosz: *Hisztória Ekklesziasztika*, II. 6. 8. *Euszebiosz egyháztörténete*. Ford. Baán István, Szent István Társulat, Budapest, 1983. 66..

⁸⁷ *1Thesszalonikiakhoz* 2,15–16.

⁸⁸ *Máté* 24. 15–16; *Márk* 13,14–15; *Lukács* 21,20–21.

⁸⁹ Órigenész: *Kontra Kelszosz* IV, 22. i.m. 270.

⁹⁰ Lásd Khrüszosztomosz, Joannész: *Adversus Iudaeos*, IV. 6. 9. id. kiad. 121.

⁹¹ Euszebiosz: *Vita Const.* 3,24; Nüsszai Gergely: *Or.* 5; Aszteriosz: *Hom. in Ps.* 5,16.

⁹² Uo.

⁹³ Lásd Órigenész: *Kontra Kelszosz* 4,32. i.m. 282.

⁹⁴ *Apostolok cselekedetei* 7,51–52.

sorában – „Krisztus vére visszafröcskölt rájuk”⁹⁵ – *Máté evangéliumának* nevezetes kijelentése köszön vissza („Vére rajtunk és fiainkon”⁹⁶), amit a 4. századtól kezdve a kereszténység mint a zsidóság elvetetésének és nyomorúságos helyzetének legfőbb magyarázó elveként szokta idézni.

Ugyanakkor az istengyilkosság bizonyos értelemben előképe volt a keresztényekkel szembeni folyamatos zsidó kegyetlenségeknek, így például azoknak, amelyeket a rómaiakkal szövetségbe lépve keresztényekkel szemben követtek el a keresztényüldözések idején. A zsidókkal szemben állandó volt a vád, hogy a helyi üldözésekben rendkívüli buzgalommal vettek részt, s ezért válhattak a mártírtársaikká – így például *Szent Polükarposz vértanú aktája* vagy *Szent Pioniosz presbíter és társai vértanúaktája* – az antijudaista propaganda és legenda-képzés első dokumentumaivá, amelyekből megtudhatjuk, hogy a mártír eleven megégetéséhez szükséges rőzse összegyűjtésében „a zsidók különösen készségesen segítettek, amint ez már ilyen esetekben szokásuk volt”,⁹⁷ az elítélteken „részvétlenül nevetnek”,⁹⁸ „Belfegornak áldoznak”,⁹⁹ s mintegy eljutván a végső konklúzióhoz: „Gomorra népe, akiknek keze vérral van tele”.¹⁰⁰

A kereszténység – felismervén az üdvtörténeti irányultságot, s annak harcossá válását a szegődésben – az ószövetségi nép hitét, vallását, nyelvét, hagyományait, szokásait, azaz teljes létmódját kívánva ellehetetleníteni, igyekszik újrahaznosítani a korábbi pogány vádak egész sorát,¹⁰¹ miközben antijudaista elkötelezettségét egyre határozottabban teológiai és egy-egy jól irányzott feljelentéssel is felérő politikai érveléssel próbálja alátámasztani. A pogány hagyományokhoz igencsak kritikusan viszonyuló kereszténység teljes egyetértéssel veszi át azokat az állításokat, miszerint a zsidóság „makacs, konok nép”,¹⁰² melyet a „császárság iránti tiszteletlenség”¹⁰³ s az „örökös lázadás szelleme”¹⁰⁴ jellemezi. Jóánnész Khrüszosztomosz, aki „*ethnosz polemopoión*”-nak mondja a zsidóságot, a zsidó felkeléseket „Róma elleni büntett”-nek nevezi,¹⁰⁵

⁹⁵ Prudentius: *Apoth.* 544.

⁹⁶ *Máté* 27,25.

⁹⁷ *Polükarposz vértanúsága*, 13,1.

⁹⁸ *Pioniosz vértanúsága*, 4,8.

⁹⁹ *Uo.* 4,11.

¹⁰⁰ *Uo.* 13,2.

¹⁰¹ A zsidóságot ért hagyományos és rendre visszatérő pogány vádakról, illetve azok keresztény átvételéről lásd Jean Juster: *Les juifs dans l'Empire romain, leur condition juridique, économique et sociale.* I., Librairie Paul Geuthner, Paris, 1914. 45-48.

¹⁰² Ambrosius: *Ep.* 74,3; Augustinus: *Tract. adv. Jud.* 9.

¹⁰³ Ambrosius: *Ep.* 40,21

¹⁰⁴ Khrüszosztomosz: *C. Jud. et Gent.* 16.

¹⁰⁵ Khrüszosztomosz: *In Matth. Hom.* 43,3.

ezzel is bizonyítani igyekezték a kereszténység alattvalói lojalitását a mindenkor hatalom iránt. „Rebellantes Judaei” – harsogják a latin egyházatyák, hogy aztán a római törvények megszegésének ürügyén¹⁰⁶ a leghatározottabb fellépést követeljék az uralkodóktól, s váljanak a különböző helyi pogromok lelkes szószólóivá. Órigenész már-már védelmére kel a zsidóságnak, amikor – talán éppen Tacitus vádjait visszautasítva („egymáshoz megátalkodottan hűségesek és készségesen könyörületsek, viszont mindenki mást ellenségesen gyűlölnék”¹⁰⁷) – azt hangsúlyozza, hogy a zsidók nem az egész emberiséget gyűlölik, csupán a keresztényeket.¹⁰⁸ Mindamellét a kereszténység nem elégedett meg a pogányoktól örökölt imputációk újraesztésével, hanem új ötletek egész sorát fogalmazta meg, mindenkor politikai vagy teológiai érdekeinek megfelelően. Így állíthatták keresztény szerzők, hogy a zsidó vallás a bálványimádás közeli rokonának tekinthető,¹⁰⁹ a zsidók pénzéhesek,¹¹⁰ szeretik a luxust, a bőség minden formáját,¹¹¹ buják, érzékiek, gyilkolásra készek, s egyáltalán, mint a legfőbb rossz megtestesítői, minden tettük Isten elleni merényletnek fogható fel, azaz „az Úr gyilkosai, akik Istent gyűlölik és ellene láznak, a törvény gyalázói, a kegyelem elutasítói, atyáik hitének megtagadói”.¹¹²

A „démonoktól megszállott zsidók” – hangzik Khrüszosztomosz megállapítása – „semmivel sem jobbak, mint a disznók vagy a bakkecskék feslett gondolkodásuk és túlzott falánkságuk miatt”, mert csak ahhoz értenek, hogy „megtömjék a hasukat, hogy részegre igyák magukat.”¹¹³ Az Aranyszájú merész metaforával érzékelteti, hogy a zsidók munkára alkalmatlanok, s „már csak vágóbaromnak lettek jók”.¹¹⁴ Istentelenek, kegyetlenek, embertelenek,¹¹⁵ akik között „gyilkosság és vérontás tenyészik”,¹¹⁶ s akik „tisztátalanok, törvényszegők, embergyilkosok és Isten ellenségei”.¹¹⁷ Ünnepek, a bűnbánati nap csupán alkalom arra, hogy erkölcstelen módon féktelenkedjenek, mezítláb táncoljanak a piactereken, s „parázna nők feslett csócselékét [...] a zsinagógába vonszol-

¹⁰⁶ Lásd Ambrosius: *De Tobia*.

¹⁰⁷ Tacitus: *Historiae*, V,5. id.kiad. 350.

¹⁰⁸ Lásd Órigenész: *Hom. inPs.* 1,36

¹⁰⁹ Lásd *Levél Diognétoszhoz*, III; *Cod. Th.*16,8,7.

¹¹⁰ Hieronymus a zsidók zsugoriságáról szándékozik lerántani a leplet, amikor arról számol be, hogy hébernyelv-tanára túl sok pénzt mert kérni (*Praef. in Job.* 1).

¹¹¹ Lásd pl. Hieronymus: *In Is.* 2,8; *Ep.* 121.

¹¹² Nüsszai Gergely: *In Christi resurr. orat.* 5.

¹¹³ Khrüszosztomosz: *Adversos Judaios* I,4,1. i.m. 54.

¹¹⁴ Uo. I,2,6. i.m. 50.

¹¹⁵ Vö. Uo. I,6,8. i.m. 61.

¹¹⁶ Uo. I,6,7. i.m. 60.

¹¹⁷ Uo. II, 2, 8. i.m. 76.

ják”.¹¹⁸ „De a zsinagóga nemcsak bordélyház és színház, hanem egyenesen rablók barlangja, vadállatok odúja is”,¹¹⁹ „démonok lakhelye”,¹²⁰ amelyeket „elbukottak, megvetettek és ítélet alá esők látogatnak!”,¹²¹ böjti sátraik pedig nem különbek a fogadóknál, „amelyekben kéjnök meg fuvoláslányok tanyáznak”.¹²² Imádkozás vagy zsoldáréneklés közben hangjuk állatok artikulátlan üvöltésére emlékeztet: „disznóröfögés és szamárorpítás” – mondja Szent Hieronymus,¹²³ s egyáltalán: a zsidóktól, mint „az egész világot megfertőző betegségtől”¹²⁴ jobb elfordulni. Tertullianus számára pedig egyértelmű, hogy az ördög nem tesz egyebet, mint a „zsidók kicsinyesen pontoskodó törvényét utánozza.”¹²⁵

Arnaud Royard a *Synagogáról* írva a hét főbűn (*peccata capitalia*) közül mindjárt hármat is alkalmasnak talált arra, hogy általuk mutassa be a zsidóság legkarakterisztikusabb vonásait: a gőgöt (*superbia*), a fősvénységet (*avaritia*) és a bujaságot (*luxuria*). A góg a Krisztus idejében élt zsidók legjellemzőbb sajátja, a fősvénység pedig, amely az egyik legelső előfordulása a későbbiekben közhellyé váló előítélet-típusnak, itt középkori értelmében bukkan fel, mint a „lélek pestise”, amely pénzsóvárrá és iriggyé teszi az embert.¹²⁶

Minden rossz a zsidóktól ered: a kutak és források mérgezésével ők az okozói a legkülönfélébb pusztító járványoknak, a leprának és a pestisnek.¹²⁷ Rémtörténetek terjednek arról, hogy magas méltóságú, grófi famíliák egy-egy családi perpatvart végleg elsimítandó miként veszik igénybe zsidó mérgekeverők szolgáltatásait,¹²⁸ s az egyház rendre különféle határozatokban siet hívei segítségére, akkor is, amikor megtiltja a keresztényeknek, hogy zsidó orvosokhoz forduljanak, ám ha mégis kénytelenek ezt tenni, legalább a felírt

¹¹⁸ Uo. I,2,7. i.m. 50.

¹¹⁹ Uo. I,3,1. i.m. 51.

¹²⁰ Uo. I,3,3. i.m. 51.

¹²¹ Uo. I,3,7. i.m. 53.

¹²² Uo. VII,1,2. i.m. 177.

¹²³ Hieronymus: *In Amos* 5,23.

¹²⁴ Khrüszosztomosz: *Adversos Iudaios*, I,6,7. i.m. 60.

¹²⁵ Tertullianus: *De praescript. haeret.* XL,4.

¹²⁶ Lásd Dahan, Gilbert: *Les intellectuels chrétiens et les juifs au moyen âge*, Les Éditions du Cerf, Paris, 1990. 513. „Auaritia est anima pestis” (A fősvénység a lélek pestise) kifejezést Alanus ab Insulis használta. Lásd *De virtutibus et vitiis* (ed. Odo Lottin). In: *Psychologie et morale aux XIIe et XIIIe siècles*, VI. Duculot, Gembloux, 1960. 72.

¹²⁷ Anchel, Robert: *Pastoureaux, lépreux et juifs*, In: *Les Juifs de France*. Paris, 1946. 79-92.

¹²⁸ Lásd pl. Nogent, Guibert de: *De vita sua*, III,16, i.m. 422.

orvosságot keresztény patikusnál készíttessék el,¹²⁹ s akkor is, amikor zsidó hús- és élelmiszerárusoktól tanácsolják el az egyszerű népet.¹³⁰

Izrael nem pusztán az üdvözülésből való kirekesztettség állapotába került, hanem az egész üdvrend veszélyeztetőjévé is vált, félelmetes ellenséggé, „minden vadállatnál elvetemültebbé”.¹³¹ Történelme a kereszténység számára a hitehagyás történetévé szimplifikálódott, s a szakadatlan törvényszegés gyakorlatát művelő zsidóság – üdvtörténeti értelemben – törvényeivel vesztí el létjogosultságát: az Úr pusztulásra ítélte őket.

A 4–5. századi törvényhozónak a zsidóság már nem a császárság egy különös népe, hanem mint Krisztus gyilkosai, gyűlölt fajta, s így a törvénykezésnek az a célja, hogy Isten szent tervének történelmi realizálódását segítse elő és azt tükrözze. A semleges törvényhozással összeférhetetlen, sértő, bántó kifejezések a törvénykezésben felbukkanó teológiai motívumokról árulkodnak: így fordulhatnak elő a törvénytárban olyan, az objektivitás látszatát is feladó megállapítások a zsidóságról, mint „vészes, istentelen szekta”, „utálatos, gyalázatos, visszataszító, babonás gyülekezet” stb.¹³²

A zsidók jogi státusza állandóan rosszabbodott, s noha léteztek rendeletek, amelyek például a zsinagógák védelmét szabályozták,¹³³ hangsúlyozván, hogy a zsidók vallása nem tiltott, s hitük miatt nem lehet ócsárolni őket,¹³⁴ vagy amelyek az ünnepekhez való jogukat deklarálták,¹³⁵ az őket érintő törvények legtöbbször mégis határozott zsidóellenes jelleget öltöttek. A kereszténységnek való alávetettség teológiai követelményének erősödésével párhuzamosan vált a zsidóság – életheletőségének fokozatos korlátozásával – egyre kiszolgáltatottabbá. Az új keresztény társadalom kívülállóivá lettek, s a pogányokkal és eretnekekkel együtt potenciális felbujtókként jelentek meg.¹³⁶ A külvilág számára változatlanul vonzó, s így a kereszténységnek a prozelita-jelenség¹³⁷ okán komoly konkurenciát jelentő zsidóságot rendeletek egész sorával

¹²⁹ Valladolid (1322), *Canon 21*. In: Mansi, J. D.: *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio* (a továbbiakban: Mansi), 25. 720.

¹³⁰ Vienne (1267), *Canon 18*, In: Mansi 23. 1175.

¹³¹ Khrüszosztomosz: *Adversus Iudaeos*, I,VI, 7. id. kiad. 61.

¹³² „Feralis secta”, „nefaria secta”: *C. Th.* 16,8,1 (315-ben); „sacrilegi coetus”: *C. Th.* 16,8,7 (357-ben); foedum taetrumque Iudaeorum nomen”: *C. Th.* 16,8,19 (401-ben); „nefanda superstitio”: *C. Th.* 16,9,4 (417-ben); „abominandi Iudaei”: *C. Th.* 16,8,26 (423-ban).

¹³³ 412–423 között több ilyen rendelet lát napvilágot: lásd *C. Th.* 16,8,20; 21; 25; 26; 27.

¹³⁴ Lásd *C. Th.* 16,8,9; 21.

¹³⁵ Uo.16,8,20; 8,8,8; 2,8,6; *C. Iust.* 1,9,13.

¹³⁶ Uo.16,8,26.

¹³⁷ A prozelita-jelenséget meglehetősen kiterjedtnek és gyakorinak nevezi Marcel Simon: *Verus Israel*, i.m. 315–355.

próbálták izolálni, s a pogány világból betérni szándékozó kedvét véglegesen elvenni attól, hogy lelki üdvét Jézus követése helyett a mózesi törvényekben találja meg. Míg a keresztény hitre áttért zsidó különleges védelmet élvezhetett,¹³⁸ s örökségéből nem zárhatták ki rokonai,¹³⁹ addig a zsidóságba betérő teljes vagyonekobzásra számíthatott,¹⁴⁰ s elveszítette annak jogát, hogy végrendeletet készíthessen.¹⁴¹ Rendeletek egész sora teszi meg a kívánt lépéseket a zsidókhöz meggondolatlanul közeledni vágyót illetően: a gettósításhoz vezető folyamatok egyik korai formájának tekinthetjük azt a rendelkezést, amely tiltotta a zsidók és keresztények közötti vegyes házasságot, s amit ugyanolyan szigorral bírált el, mint magát a házasságtörést.¹⁴² Zsidók nem teljesíthettek katonai szolgálatot,¹⁴³ és sem ügyvédi,¹⁴⁴ sem bármilyen más nyilvános hivaltalt nem viselhettek.¹⁴⁵

Az állami hatalom Istentől kapott megbízást, hogy az abszolút igazság birtokában lévő keresztény hitet védelmezze és hatalmi eszköztárát annak terjesztésére mozgósítsa. Az állami rendelkezéseket – ennek megfelelően – mintegy kiegészítették és specifikálták azok az egyházi jogi határozatok, amelyek igyekeztek minél jobban távol tartani a keresztényeket a zsidóktól. A 4. század elején üléselő Elvirai Zsinat (kb. 300-303) 16. kánonja a vegyes házasságot tiltja (ugyanazt erősíti majd meg a 451-es Khalkedóni Zsinat 14. kánonja), kimondva, hogy katolikus lányokat „sem zsidóhoz, sem eretnekhez ne adják, [...] mert hívőnek a hitetlennel nem lehet semmi közössége”,¹⁴⁶ s az 50. kánon a zsidókkal való közös étkezésektől óvja az egyszerű hívőt és klerikust. De ugyanennek a zsinatnak a határozatából értesülhetünk arról, hogy a zsidók áldása „érvénytelené és hatálytalanná” teszi a keresztények áldását, ezért az Istentől kapott termést óvni kell zsidó közelségétől.¹⁴⁷ A Laodikeiai Zsinat (4. század második fele) zsidó szokások gyakorlásától, a szombati pihenéstől tiltja el a keresztényeket, hangsúlyozván, hogy „ha mégis zsidó szokások követésén érik őket, legyenek kiközösítve Krisztus színe előtt”.¹⁴⁸ A 37. kánon kimondja, hogy zsidókkal és eretnekekkel nem szabad közösen ünnepelni, s ajándékot

¹³⁸ Lásd *C. Th.* 16,8,5.

¹³⁹ *Uo.* 16,8,28; *C. Iust.* 1,5,13.

¹⁴⁰ *Uo.* 16,8,7; *C. Iust.* 1,7,1.

¹⁴¹ *Uo.* 16,7,3.

¹⁴² *Uo.* 9,7,5; *C. Iust.* 1,9,6.

¹⁴³ *Uo.* 16,8,16; 16,8,24.

¹⁴⁴ *Uo.* 2,6,8.

¹⁴⁵ Lásd *C. Iust.* 1,5,12,6.

¹⁴⁶ *Elv. Zs.* XVI.

¹⁴⁷ *Uo.* XLIX.

¹⁴⁸ *Khalk. Zs.* XXIV.

elfogadni tőlük, a 38. kánon pedig azt emeli ki, hogy zsidóktól nem szabad kovásztalan elfogadni és istentelenségeikben részt venni. A II. Troulloszi Zsinat (692) bizonyos részletkérdéseknek tűnő elemeket is megemlít: „Keresztény nem ehet zsidók kovásztalan kenyereből, nem közeledhet hozzájuk bizalmaskodva, nem fogadhat el tőlük gyógyszert, és nem fürödhet velük közösen.”¹⁴⁹

Az országát, földjét, politikai hatalmát és kultuszát vesztett s pusztulásra ítélt nép azonban életben maradt. Ám fennmaradása metafizikai ellentmondás, „botrány”, amelyet értelmezni s üdvtörténetileg indokolni kellett. A zsidóság léte a kereszténységgel együtt innentől kezdve a két civitasnak, Isten és a Sátán államának történelmi harcát jeleníti meg, ahol Krisztus népével szemben a zsidóság az Antikrisztus népévé démonizálódik, ám amely nép – a *civitas diaboli*hoz hasonlóan – az idők végezetén végleg le fog győzni.¹⁵⁰ A zsidóság az ördög népévé lesz,¹⁵¹ a „Sátán zsinagógájává”,¹⁵² s míg a keresztények „az Úr Jézus Krisztustól származtatják magukat”,¹⁵³ addig a zsidók „az ördög ügyvédjei, viperafajzat, besúgók, sötét rágalmozók, az agyak elhomályosítói, az álszenteskedés élesztői, démonok gyülekezete, förtelmes átkozódók, lincselésre készek, ellenségei mindannak, ami jó”.¹⁵⁴ Jóannész Khrüszosztomosz egy egész álló napot sem tart elegendőnek ahhoz, hogy felsorolja a zsidók bűneit,¹⁵⁵ de azért kitér harácsolásukra, kapzsiságukra, lopásaikra, piaci üzelveikre,¹⁵⁶ s „krisztusgyilkosok közösségének”¹⁵⁷ nevezvén őket, végül eljut a konklúzióig: nemcsak a zsinagóga démonok lakhelye, „hanem a zsidók lelke is az”.¹⁵⁸

¹⁴⁹ II. Troull. Zs. XI.

¹⁵⁰ Rendkívül jellemző, hogy a keresztények egymás között – afféle „belső szóhasználatban” – saját ellenfeleiket mintegy a rossz, a gonosz vagy a bűnös szinonimájaként zsidónak nevezik. Szamoszatai Pauloszt ortodox ellenfelei mondják zsidónak, így például Joannész Khrüszosztomosz (*Exp. inPs.* 109,1), de az Aranyszájú ugyanígy szidalmazza a szabelliánusokat és az ariánusokat (*De sacerdotio* 4,4). Athanasziosz „új-zsidóknak” nevezi az ariánusokat (*C. Arian.* 1,38; 2,16,17; 3,16,27), és Augustinus is zsidónak mondja ellenfeleit, akik kegyelemtanával fordulnak szembe és a szabad akaratra helyezik a hangsúlyt (*Ep.* 196,7).

¹⁵¹ Lásd ehhez: Trachtenberg, Joshua: *The Devil and the Jews. The Medieval Conception of the Jew and its Relation to Modern Antisemitism*, Jewish Publication Society, Philadelphia, 1983.

¹⁵² *Jelenések könyve* 2,9.

¹⁵³ Arisztidész: *Apol.* XIV,1.

¹⁵⁴ Nüsszai Gergely: *In Christi resurr. orat.* 5.

¹⁵⁵ Khrüszosztomosz: *Adversos Iudaeos* I,7,1. i.m. 61.

¹⁵⁶ Uo. I,7,1. i.m. 61.

¹⁵⁷ Uo. I,4,5. i.m. 54.

¹⁵⁸ Uo. I,6,6. i.m. 60.

Az egyházatyák közül többen már genealógiai értelemben is annak a határozott meggyőződésüknek adtak hangot, hogy az Antikrisztus a gonosz démon fia, aki a sátán és az ördög,¹⁵⁹ zsidónak született, s a zsidók, akik Krisztusban egykor az igazságot utasították el, most az Antikrisztus személyében elfogadják a hazugságot.¹⁶⁰ Jeruzsálemi Kürillosz az Antikrisztusról szóló katekézisében említi, hogy eljövetelekor különböző mágikus mutatóanyagokkal és szemfényvesztéssel fogja elkápráztatni és hatalma alá vonni a zsidókat, akik ettől kezdve benne látják majd a várva várt Messiást.¹⁶¹ Az ezredfordulóhoz közeledő középkori kereszténység aztán újra feleleveníti arról a Végső Ellenségről szóló tanításokat, aki, miként Krisztus minden jóságot, úgy ő minden gonoszságot összefoglal, akinek a teste a legfőbb gonosz foglalatja (*anakephalaioszisz, recapitulatio*), minden gonosztevő összessége, s – miként erre Rupertus Tuitiensis *Apokalipszis-kommentárjának* egy helyén rávilágít – mindennek látható kezébe teste magában foglalja a zsidókat, a rossz uralkodókat, a simóniakusokat, a mágusokat, továbbá a költőket és a filozófusokat.¹⁶²

Az Antikrisztus figurájára és tetteire, valamint követőire való különféle utalások a középkori gondolkodás fontos elemeivé váltak: a teológiai bölcseletnek éppúgy megszokott részeivé lettek, miként a politikai argumentációnak, a költői nyelvezetnek vagy a maguk képzeletgazdag vizualításában kibontakozó középkori művészeti alkotásoknak. S ha a középkor egyik legismertebb Antikrisztus-színhátékára (*Ludus de Antichristo*) gondolunk, ahol az Antikrisztust követő Gentilitast (pogányság) és Synagogát (zsidóság) az Ecclesia fogja legyőzni, vagy akár Signorelli freskójára az orvietói dómban, ahol a félreérthetetlen ikonográfiai jelzésekkel megfestett Antikrisztus prédikációját különös alakok hallgatják, leszögezhető, hogy a Gonosz népe között, a világtörténelmi Rossz mellett elkötelezettek táborában üdvtörténelmi súlyuknak megfelelően nagy számban ott találhatóak a zsidók is, akiket az idők végezetét megelőző végső összecsapásban Krisztus mesterükkel együtt fog legyőzni és megsemmisíteni.¹⁶³

A démonivá, sátánivá, az ördög népévé váló zsidóság véglegesen legyőzendő, pusztulásra ítélt ellenségé, Izrael isteni örökségéből kitagadott története a jézusi esemény pusztá előhírnökévé vált a hitet nemegyszer masszív, babonás előítéletekre felcserélő kereszténység számára. Krisztus népének ellensége-

¹⁵⁹ Órigenész: *Vö. Kontra Kelszosz VI,45. i.m. 463.*

¹⁶⁰ Jeromos: *Epistola 121,11.*

¹⁶¹ Jeruzsálemi Kürillosz: *Katek. XV, 11-12.*

¹⁶² Rupertus Tuitiensis: *Comment. in Apocalyp. IX,16.*

¹⁶³ Rendkívül áruklódó Felice Feliciano 1475-ben közzétett antijudaista „tudományos-asztrológiai” pamfletjének címe: *Pronosticum astronomicum de adventu antichristi, pseudomessie ac prophete hebraeorum* (Asztronómiai jövődőlés az Antikrisztus eljövételéről a zsidók hamis Messiása, avagy prófétája képében).

ként, az Antikrisztus népévé démonizálódva üdvtörténeti helyzete a világban munkálkodó „legfőbb rossz” (*Summum Malum*) szerepének betöltésére kárhóztatta a zsidóságot a késő-antikvitás és a középkor egyik legelterjedtebb teológiai műfajától, az *adversus Judaeostól* vagy *contra Judaeostól* kezdődően, magán viselve a démoni minden lehetséges attribútumát, az istengyilkosságtól az Oltáriszentség meggyalázásáig, a rituális gyilkosságtól a kűtmérgezésig, a legkülönbébb járványoknak a terjesztéséig, avagy az egész világot behálózó s a többi népet ördögi uralma alá hajtó, titkos helyen (*in loco secretissimo*) megkötött összeesküvésig, a nemzetközi kapcsolatoknak a szűk pátria érdekei fölé való helyezéséig.¹⁶⁴ A zsidó tehát egyszerre válik szellemi, fizikai és politikai ellenséggé, akit már csak preventív okokból is jobb minél előbb kiűzni a különböző városokból és országokból, mert ellenkező esetben ő lesz az, aki megsemmisíti a számára eredendően gyűlöletes keresztény univerzumot.

A nevezetes újszövetségi források nyomán – „a sátán az atyátok”,¹⁶⁵ „a sátán zsinagógája”¹⁶⁶ – a zsidóság és az ördög között egyértelműen meglévő szoros kötelék mintha csak beigazolódni látszana a középkor lázas, képzeletet és valóságot sokszor tetszőlegesen fölcserélő világában, ahol akár a történelmi jelentőségű politikai események, akár a mindennapok praxisa vagy a természetben lejátszódó folyamatok sajátos alakulása, értelmezhetetlen volta olyan egyéni és kollektív félelmeket szült, amelyek végső tárgyukat a „legfőbb rossz”-ban, a „mi” világunktól idegen, tehát szükségszerűen ellenséges „másik” világában találták meg. Az integrációs erővel rendelkező isteni legitimációt magáénak tudó középkori keresztény társadalom a saját univerzumán kívülre helyezett zsidóságban – a párianépben – fedezte fel valamennyi félelmének végső okát és mindennemű frusztrációjának legfőbb kiváltóját, s a járványoktól, a háborútól, a nyomortól és az éhezéstől való rettegés légkörében az éppen adott jelenség megértését megkönnyítette a megbízható sztereotípiakészlet jól bevált alkalmazása. A végső gonosz képét externalizálták a zsidóságra (máskor a muszlimokra vagy az eretnekekre) – „a zsidó a gonosz szellemmel azonosítható [...] Ótöle ered a Gonosz ezen a földön, minden, ami a társadalomban rossz”¹⁶⁷ –, s a képzeletbeli bűnököt felsorakoztató koholmányok összetűzét zúdítva Isten egykor még kedvelt népére, diabolizálták, démoni vonásokkal ruházták fel önnön üdvtörténeti előképüket.

¹⁶⁴ A kónszekrált ostya meggyalázásában vagy a keresztény gyermekeken elkövetett rituális gyilkosságokban a kereszténység a legördögibb tettnek, az istengyilkosságnak a folytatását, annak sorozatos megismétlését látta.

¹⁶⁵ *János* 8,44.

¹⁶⁶ *Jelenések könyve* 2,9.

¹⁶⁷ Sartre, Jean-Paul: *Vádirat az antiszemitizmus ellen*. Ford. H. Perci Éva, Cserépfalvi–Göncöl, Budapest, 1991. 37.

A zsidóknak a Sátánnal való közvetlen kapcsolatát jelzi a középkori kereszténység számára az is, hogy mágikus tudományukkal hatalmukban tartják és praktikáikkal képesek befolyásolni a démoni erőket. Marbodus Redonensis költő és püspök Teofil legendáját feldolgozó munkájában a Teofil és az Ördög közötti közvetítőről úgy emlékezik meg, mint aki „pestises ember és mágus, a zsidó nép szülötte, az ördög minden hatalmával felruházva”, s – miheztartás végett – egyenesen a fenti alak szájába adja, hogy „a Sátán az Uram”.¹⁶⁸

Legendák számolnak be a Gonosz nevével visszaélő és a név kimondásával pusztítani képes zsidókról: a *Legenda aurea* mondja el azt az esetet, amikor Zambri, a tudós zsidó a Constantinus császár előtt zajló zsidó–keresztény elméleti hitvitát egy felbőszült bika megölésének empirikus gyakorlatával próbálta befolyásolni, ám Szilveszter pápa Jézus Krisztus nevével életre keltette és megszelídítette a fékezhetetlennek tetsző állatot.¹⁶⁹ Angliában királyi rendelet tiltotta a zsidóknak a koronázási ünnepeken való részvételt, ugyanis félték, hogy hitvány praktikáikkal rossz irányba befolyásolnák az eseményeket;¹⁷⁰ zsinati határozatok szólították fel a zsidókat, hogy mielőbb szüntessék be az istenkáromlást, az uzsoraszedést, valamint a mágiát,¹⁷¹ s rendeletek tiltották el a keresztényeket attól, hogy zsidókhoz forduljanak gondjaik varázslat általi megoldásának reményében.¹⁷²

A zsidóságnak fontos üdvtörténeti helyet és teológiai szerepet szánva Szent Ágoston egy felettébb érdekes és nagyhatású elméletet dolgozott ki. A Zsolt 58,12 („Ne öld meg őket, nehogy elfelejtse népem, bujdosasd őket hatalmaddal”) hermeneutikai interpretációjából kiindulva azt hangsúlyozza, hogy „azért nem lettek elpusztítva a zsidók, mert nélkülözhetetlenek a hívő népek számára”,¹⁷³ ugyanis ők a tanúság népe: „tanúi saját igazságtalanságunknak (*iniquitatis suae*) és a mi igazságunknak (*ueritatis nostrae*),”¹⁷⁴ vagyis életükkel és a nemzetek közötti szétszórattatásukban ők a Krisztusról

¹⁶⁸ Marbodus Redonensis: *Historia Theophili metrica* (MPL, 171.) 1594–1595. Guibert de Nogent önéletrajzában jól informált szerzőként számol be arról a zsidóról, aki mágikus tudását felhasználva közvetített egy szerzetes és a Sátán között: *De vita sua* (ed. Edmond-René Labande), Belles Lettres, Paris, 1981. 202.

¹⁶⁹ Voragine, Jacobus de: *Legenda aurea*. Szerk. Vízkelety András, Ford. Veszprémy László, Grüll Tibor, Sarbak Gábor, Bárczi Ildikó, Sente Katalin, Magyar Helikon, Budapest, 1990. 40.

¹⁷⁰ Matthaeus Parisiensis: *Historia Anglorum*, II. (ed. F. Madden), Longman, Green, Reader & Dyer, London, 1866. 9.

¹⁷¹ *Canon 23*. In. Mansi 23. 882.

¹⁷² *Canon 30*. In. Mansi 23. 530.

¹⁷³ Augustinus: *En. Ps.* 58, 1. 21.

¹⁷⁴ Uo. 58, 1, 22.

szóló próféciák tanúi,¹⁷⁵ „Isten élő törvényének relikviái.”¹⁷⁶ Megalázott létük, a Szentföldről való kirekesztettségük és a népek közötti szétszórattatásuk, s a keresztény világ kiszolgálóivá való süllyedésük híven jelzi, hogy mi vár azokra, akik Isten gondviselő akaratával szegülnek szembe. Ugyanakkor remélt, várt vagy éppen a kényszerkeresztelés intézményével kierőszakolt hitehagyásukkal és áttérésükkel maguk fogják igazolni a kereszténység elvitathatatlan elsőségét és végső, evilági és üdvtörténeti győzelmét a zsidóság felett.

A keresztény zsidóellenesség, vagyis az antijudaizmus vallási-teológiai alapokon jött létre. A judaizmus köldökzsinórjáról leszakadó kereszténységnek tisztázni és értelmeznie kellett a viszonyát a zsidósághoz, saját üdvtörténeti konkurenciájához. Mert – egyfelől – a judaizmust meghaladta az idő, a próféciák beteljesedtek, s a törvény útjáról többször is letért nép pusztá létezése anomáliává, metafizikai képtelenségévé vált. Másfelől a zsidóság a kereszténység szemében szörnyű bűnt követett el: vakságuk és megátalkodottságuk miatt Jézusban nem ismerték föl a próféták által meghirdetett Messiást, s amíg ez nem változik meg, addig bűnben és szennyben élnek, s a Sátán istentelen eszközeivé válnak. A történelmileg kibontakozó teológiai vita, amely a kereszténység hatalmi helyzetéből fakadóan idővel a politikai teológia érvrendszerével és az erőszak legkülönbözőbb megnyilvánulásaiával is bővült, a megtérés két útját (héber *tesuva*, görög *metanoia*) egy szűkebb, „közös” ösvényre kívánta terelni. A választás vagy a hitbéli megvilágosodás hol szabad, hol kikényszerített módja és lehetősége – értelemszerűen – továbbra sem tud a faji predesztináltság biológiai szükségszerűségéről.

V. ANTISZEMITIZMUS

Az antiszemitizmus fogalmának parttalaná tett történeti és tartalmi kiterjesztése az anakronizmus jelenségének lényegét jelentő „kortévesztésből”, idő- és térbeli ellentmondásból következően inkább elhomályosítja és torzítja, mintsem megvilágosítja a vizsgált jelenséget. A kifejezést részben biblikus-történeti (Noé fiának, Sémnek a leszármazottai), részben nyelvtudományi (szemita nyelvek), részben pedig történet- és szellemtudományi (szemita népek) előzményeket követően a 19. század második felében kezdtek el használni, az imént felsorolt jelentésektől lényegesen eltérő értelem-

¹⁷⁵ Augustinus: *De civitate Dei*, XVIII, 46. Szent Ágoston: *Isten városáról*, IV. id. kiad. 176.

¹⁷⁶ Nirenberg, David: *Antijudaizmus. A nyugati hagyomány*. Ford. Felcsuti Péter. Kalligram, Budapest, 2016. 140.

ben, a zsidóellenességnek egy újfajta elméleti („tudományos”¹⁷⁷) és a politikai mozgalmakban is megjelenő gyakorlati formáját jelölve ezzel.¹⁷⁸

Schäfer helyesen jegyzi meg, hogy – egyfelől – a zsidósággal szembeni ellenségeskedésre sok más kifejezés is rendelkezésre állhat (1. Judenfeindschaft, hostility against Jews, zsidóellenesség, 2. Judenhass, hatred of Jews, zsidógyűlölet, 3. antijudaizmus), másfelől a fogalmi tisztázás érdekében meg kell találni a választ a két legfontosabb elvi és történeti problémára: a) vajon mindig ugyanaz képezte-e a zsidósággal szembeni ellenségeskedés tárgyát a történelem során? b) van-e valami egyedülálló a zsidókkal szembeni ellenségeskedésben, amely megkülönbözteti ezeket a formákat más etnikai csoportokkal való szembenállástól?¹⁷⁹

Ettinger, aki az antiszemitizmust nem az egyiptomi, görög vagy római zsidógyűlölet újabb megnyilvánulásának tekinti, hanem a keresztény és muszlim hagyomány inherens részének, minthogy – így Ettinger – a kereszténység és az iszlám egyaránt a zsidósággal szemben jött létre és határozta meg önmagát,¹⁸⁰ nem vezet közelebb a megoldáshoz, inkább eltávolít attól: Ettinger érve ugyanis annak a hibás argumentumnak a példázata, amely továbbra is a vallási dimenzió keretében, avagy abból kiindulva kísérli meg leírni az antiszemitizmus jelenségét, eme idolumban remélve megtalálni az eredet és a magyarázategyüttesét.

Továbbra is kérdés marad tehát, hogy a nácik fajelméleten nyugvó „végső megoldása”, amely kétségtelenül egyedivé teszi a zsidókkal szembeni gyűlölet megnyilvánulását, levezethető-e a korábbi zsidóellenesség ismert formáiból, s létezik-e átmenet, amely a judeofóbia és az antijudaizmus zsidóellenességének speciális jellegét valamiféle „szükségyszerűséggel” vagy „elkerülhetetlenséggel” kanalizálná az antiszemitizmusba?

¹⁷⁷ Hitler nem véletlenül támadja azt az antiszemitizmust, amely „faji alap helyett vallási kifogásokon nyugodott”. A „vallási alapokon nyugvó zsidóellenes mozgalom”-mal („mintha a zsidóság újabb megtérítéséről lenne szó”), vagyis a „látszólagos antiszemitizmussal” - mint amely „rosszabb volt a semminél, mert az embert a biztonság érzetével töltötte el” - a „tudományos” antiszemitizmust állította, amely – mint írja – „nagyon helyesen a faji kérdés jelentőségének felismerésén és nem vallási jellegén alapult.” (Adolf Hitler: *Harcom*, 101-103. <http://nemzeti.net/contents/library/01-HARCOMSS.pdf>)

¹⁷⁸ Ehhez lásd Rürup, Reinhard – Nipperdey, Thomas: Antiszemitizmus. Egy fogalom keletkezése, funkciója és története. In. *A modern antiszemitizmus*. Szerk. Kovács András. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 1999 . 37-61.

¹⁷⁹ Schäfer, Peter: i.m. 195.

¹⁸⁰ Ettinger, Shmuel: The Secular Roots of Modern Antisemitism. In. *Judaism and Christianity under the Impact of National Socialism*. Szerk. Otto Dov Kulka és Paul R. Mendes-Flohr. Jerusalem, The Historical Society of Israel and the Zalman Shazar Center for Jewish History, 1987. 40-41.

Langmuir az antiszemitizmust, az etnikai előítéleteket és a xenofóbiát pszichológiai és szociológiai metszetben tárgyalva megkülönbözteti a „saját-csoport”-ot (*ingroup*) a „külső csoport”-tól (*outgroup*).¹⁸¹ A külső csoportokra vonatkozó ellenséges állítások három kategóriáját különíti el: 1. *Realisztikus állításoknak* azokat nevezi, amelyek felhasználják a „külső csoport”-ról rendelkezésre álló információkat, s ezek az állítások kiindulásul szolgálhatnak az ellenséges attitűdhez és cselekedetekhez. 2. Az *idegengyűlölő (xenofób) állítások* társadalmilag fenyegető magatartást tulajdonítanak a „külső csoport”-nak és a csoport minden egyes tagjának, miközben elhanyagolják a „külső csoport” egyéb, nem fenyegető tulajdonságait, s nem ismerik el, hogy a „külső csoport” egyes tagjai között ugyanolyan különbségek vannak, mint a „saját csoport”-ot alkotó egyének között. A „külső csoport” differenciálatlan, homogén erőként jelenik meg, ahol minden egyes tag tevékenysége egyéni és társadalmi fenyegetést jelent a „saját csoport” egészére. A zsidók így lesznek valamennyien Krisztus gyilkosai, s így tekinthető minden egyes zsidó uzsorásnak stb. Az idegengyűlölő állítások nem a „külső csoport” leírását veszik célba, hanem a fenyegetéseknek kitett „saját csoport” félelmeinek, az egyre nyilvánvalóbb vész helyzetnek, s a káosz előérzetének indoklását és okadatolását hivatottak bemutatni. A 3. kategória a *kimérikus*¹⁸² állításokat tartalmazza. Olyan jellemzőket tulajdonítanak a „külső csoport”-nak és tagjainak, amelyeket empirikusan soha nem figyeltek meg: fantáziák, lázas képzetek, koholmányok együttese, amelyek mintha igazi embereket írnának le, valójában lelki folyamatok sosem létezett projekciói, amelyeknek semmilyen „igazságmag”-ja nincs, miközben ezek az állítások is minden létező egyedre vonatkoznak.¹⁸³ Langmuir szerint a kimérikus állítások legerősebb fajtái azok, amelyek a „külső csoport”-ot valamilyen veleszületett, természet adta, biológiai módon dehumanizálja, nem-emberré vagy ember alattivá fokozza le, s ezzel az egész emberiség megátalkodott ellenségévé teszi (embergyűlölők, összeesküvők, rituális gyilkosságok elkövetői).

Kétségtelen tény, hogy a kimérikus állításokban megfogalmazódó idegengyűlölet nem csupán a zsidóságot érintheti, hiszen sok más alanya is lehet e gyűlöletformának (történelmi helyzettől függően például a feketék, a cigányok, az eretnekek, a boszorkányok, az örmények, a menekültek stb.), ám

¹⁸¹ Langmuir, Gavin L.: Toward a Definition of Antisemitism. In. Uő: *Toward a Definition of Antisemitism*, University of California Press, Berkeley, 1990. 311-352. Magyarul: Kísérlet az antiszemitizmus definíciójára. Ford. Greskovits Endre. In. *A modern antiszemitizmus*, i.m. 62-79.

¹⁸² Khimaira = a görög mitológiában egy kígyótestű, oroslánfejű, tűzokádó kecske, sosem látott vagy tapasztalt szörnyeteg.

¹⁸³ Langmuir, Gavin L.: i.m. 63-64.

Langmuir téved, amikor úgy véli, hogy jóllehet „a kimérikus ellenségesség más csoportokra és azok tagjaira is kiterjedhet, ám... az európai zsidók a teljesen irracionális okok következtében olyan módon szenvedtek, amely túlmegy mindenfajta leíráson, s a felmerülő kételyektől sok nem-zsidó – keresztények, nációk vagy mások – képzeletbeli vonásokat tulajdonítva a zsidóknak, sikeresen megóvták magukat.”¹⁸⁴ Langmuir téved: a szenvedés ereje – még akkor is, ha nagysága, mértéke és intenzitása nehezen objektiválható – természetesen nem megkérdőjelezhető, ám aligha állítható, hogy a szenvedések és kínok eltérő ereje és mértéke adná meg a választ a tartalmi különbözőségekre.

Langmuirnak ugyanakkor igaza van abban, hogy az ókori görögök, a rómaiak és perzsák akár gyűlölik, akár csak kinevetik a zsidókat, identitásukban és persze hatalmi pozíciójukban semmiféle fenyegetettséget nem érznek, így zsidóellenességük számottevően nem különbözik az etnocentrikus ellenségesség – például a barbárok ellen irányuló – egyéb formáitól. Igaz, a kereszténység a zsidóságban, mint üdvtörténeti konkurenciájában már egész tanítását érezhette veszélyeztetve, s ezért is utasította el a leghatározottabban, egészen a kezdetektől, a judaizálókat (*iudaizein, iudaizare*), a zsidóságba betérőket, rémisztgetvén és elrettentvén őket a zsidóságról összehordott legképtelenebb kimérikus állítások felemlegetésével. Csakhogy ez sem jelent a zsidósággal szemben valamiféle különös és specifikus érzületet, amelyet egyfajta bevezetőként vagy átmeneti szakaszként érzékelhetnénk az antiszemitizmus irányába, miként nem tekinthető egyedinek, különösnek vagy átmenetinek – annak minden iszonyatával együtt – az emberáldozatról és az antropofágiáról szóló apióni hazugság sem: a görög mitológiában Kronosz saját gyermekeit falja fel, Atreusz király saját fivérét annak gyermekei húsával eteti meg, s Catilina is feláldozott egy fiút, majd a beleire tett kézzel elmondott eskü után társaival felfalta az áldozatot.¹⁸⁵ A rituális kannibalizmus vádját a legkülönbözőbb történelmi és politikai kontextusokban alkalmazták, megerősítendő az ellenfél (ellenség) kegyetlen és állatias viselkedését, fertelmes szokását és embertelen magatartását. Nincs tehát átmenet, a határok nem mosódnak el: a judeofóbia és az antijudaizmus nem „fejlődik” antiszemitizmussá.¹⁸⁶

Schäfer mindezek ellenére mégis felismer két olyan elemet, amelyek már az antik görög szövegekből is kiolvashatók, s amelyek a későbbi antiszemitiz-

¹⁸⁴ Uo. 17. (mivel a hivatkozott idézetek mind magyarul vannak, feltételezem, hogy mindkettőt a magyar fordításból idézi, tehát az angol is fölöslegesnek gondolom.)

¹⁸⁵ Cassius Dio: *Rhómaiké hisztoria*, XXXVII, 30.

¹⁸⁶ Cohen is azt hangsúlyozza, hogy az antiszemitizmus korlátlan visszavetítése anakronizmus és félrevezető. Lásd ehhez: Cohen, Shaye JD: *Anti-Semitism in 'Antiquity': The Problem of Definition*. In: *History and Hate: The Dimensions of Anti-Semitism*. Szerk. David Berger, Jewish Publication Society, Philadelphia-New York-Jerusalem, 1986. 43-47.

musnak – meglátása szerint – szerves alkotóelemeivé lesznek: ez a két elem a *xenofóbia* és a *mizantrópia* vádjá, amelyek egyértelmű bizonyítékai annak, hogy a zsidóság az egész emberiségre veszélyt jelent. Ennek sokatmondó példája VII. Antiokhosz Szidétész esete, aki i.e. 134 körül ostrom alá vette Jeruzsálemet. Bizalmasai nagy buzgalommal azt tanácsolták a Szeleukida Birodalom uralkodójának, hogy „rohamozza meg a várost” és „semmisítse meg teljesen a zsidó népet,” ez utóbbit, annak jelentősége miatt, kétszer is megismételve.¹⁸⁷ A javasolt genocídiumot a zsidók istentelensége és mizantrópiája tette szükségessé és elkerülhetetlenné, hiszen ez a fajta embergyűlölet avatta a zsidóságot még a sokszorosan megvetett barbároknál is gonoszabbá és félelmetesebbé.

Schäfer tehát az idegen- és embergyűlölet vádjában ragadja meg az antiszemizmus korai csíráját, ám a zsidókkal szembeni antik félelem és gyűlölet legszélsőségebb megnyilvánulásának leírására összességében továbbra is a judeofóbia fogalmát tartja a legalkalmasabbnak.¹⁸⁸

Az antiszemizmus nem az akár még oly elrettentő szokásokat és hagyományokat követő, s nem is a kereszténység hitét és a Megváltó személyét elutasító zsidókat veszi immár célba, hanem a természettől adott, s a génjeiben idegen szubhúmanumot. A zsidóság immár nem népként, vallásként vagy kultúraként konstituálódik, hanem fajként. Többé már nem történelmi fogalom, hanem pusztán természeti létező, nyers biologikum, parazita vagy kártékony féreg: „a történelmi népkarakterből fajkarakter lett.”¹⁸⁹ Az antiszemita nem a vallást támadja, nem folytat hitvitát, s nem a meggyőzés reményével vagy szándékával, kizárólag propagandisztikus célokból űz gúnyt az idegen, szokatlan és zavaró szokásokból, nem is utasítja el azokat, hanem a szokásoktól és vallásától különválasztott, szekuláris zsidóra szegezi tekintetét (az antiszemizmus a szekuláris zsidóellenesség ideológiája), az emberiség legnagyobb biológiai ellenségére, amellyel szemben kizárólag a teljes meg-

¹⁸⁷ Diodórosz Szikulosz: *Bibliothéké*, XXXIV-XXXV, 1. 1.

¹⁸⁸ Schäfer, Peter., i.m. 209. Kétségtelen tény, hogy például a *limpieza de sangre* (vértisztaság) spanyolországi rendelete egy vallási kérdést faji jellegűvé fordított át, ám ez az egyházi hagyományon belül kivételesnek volt mondható, s nem vált általános követelménnyé. Az első erről szóló statútumot 1449-ben hozták meg, s a vértisztasági igazolvány előfeltétele volt számos munka, tisztség betöltésének az államapparátusban és az egyházban egyaránt, de más szervezetek, például az egyetemek is saját hatáskörükben megkövetelhatték. A pápa elítélte, és kezdetben sok spanyol egyházi méltóság (például a *converso* származású Torquemada) is tiltakozott ellene, mert ez azt jelentette, hogy a zsidóságot még a keresztvíz sem mossa le, ami nem volt összhangban a keresztény tanítással. Később a mór, cigány vagy eretnek felmenőkkel rendelkezőkre is kiterjesztették a hatályát. A 16. századi Spanyolországban már általános volt az „új” és a „rég” keresztények (*cristianos nuevos* – *cristianos viejos*) megkülönböztetése.

¹⁸⁹ Rürup, Reinhard – Nipperdey, Thomas: i.m. 38.

semmisítés, az „írmagja se maradjon” végső megoldása vezethet eredményre. Az antiszemita tudomány reprezentánsainak következtetése szerint „a zsidók hosszú történelmük folyamán gyűlöletes természetük és viselkedésük miatt maguk voltak szerencsétlenségük okozói.”¹⁹⁰

A korábbi naiv, emocionális zsidóellenesség helyébe egy tudatos és – mint láttuk – „tudományos” (pszeudotudományos) igényű eszmeiség lépett, amely kimondta, hogy a „zsidó jelleg” vele született tulajdonság, amin változtatni nem lehet. Ez nemcsak azt jelenti, hogy a zsidók képtelenek „részévé lenni a nemzeti és kulturális struktúrának”, minthogy „kulturális, szociális, vallási és morális” alacsonyabbrendűségük ezt eleve kizárja,¹⁹¹ hanem annak kimondását is, hogy pusztán jelenlétük egyenesen bomlasztó, káros és végzetes. Ezért indokolt és elkerülhetetlen ellenük az állandó harc, s annak tudatosítása, hogy a látható, külsőséges jegyeikről lemondó, asszimilálódott zsidó álcázott életmódjával különös veszélyt jelent, hiszen belülről, rejtőzködve bomlasztja az európai társadalmat és a keresztény univerzumot.

Az antiszemitizmus az emancipáció csalódásából nőtt ki. Azt várták, hogy az emancipációval s a gettó falának leomlásával végbemegy egy „dejudaizációs” folyamat, s a zsidó karakter véglegesen megszűnik és feloldódik a kultúrnemzet testében. Csakhogy a mindennapi életben, a politikában, a gazdaságban, a kereskedelemben, a kultúrában, a média világában újra és újra felbukkanó, s gyanús, nemzetellenes üzelmeiről, a háttérhatalom által támogatott és pénzelt politikai machinációiról, az anyanyelv megrontásáról és a kultúra dekadens tönkretételéről világosan és egyértelműen felismerhető a minden rossz okozójaként elkönyvelt zsidó ékes bizonyítékává lett az emancipáció és az asszimiláció kudarcának, a zsidó karakter megváltoztathatatlanságának, a téren és időn kívüli „örök zsidó” természeti állandóságának.

A szokások még elhagyhatók vagy felcserélhetők, a konvertita jelenség ismert (a kitérés akár komoly egyházi karriert is eredményezhetett), csak hogy a biológikumot, a természet adta faji jelleget nem lehet átcsérélni, de nem is lehet kikeresztelkedni belőle.

VI. A HOLOCAUST UTÁN – KITEKINTÉS

A fentiekben amellet érveltem, hogy a három fogalom, eszmei tartalma és történeti referenciája okán, nem csúsztható egymásba, s nem keverhető

¹⁹⁰ Katz, Jacob: Antiszemitizmus – korokon át. In. *A modern antiszemitizmus*, id.kiad. 145.

¹⁹¹ Hoffmann, Christhard: A zsidóság mint antitézis. In. *A modern antiszemitizmus*, id.kiad. 135.

egyik a másikával. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy hatástörténetileg ne léptek volna egymással kapcsolatba, szinergikus módon ne hatottak volna egymásra, s kölcsönösen ne látták volna el munícióval a zsidóellenesség koronként változó, más-más alakzatot öltő megnyilvánulásait. A holocaust bekövetkeztének felfoghatatlanságát nem értelmezi, csupán okadatolja az a tény, hogy évszázadok-évezredek európai zsidóellenessége előkészítette a talajt a 20. századi zsidógyűlölet végzetes alakzatának, s ez a korokon átívelő „domesztikáció” szolgáltatta azt a keretet, amelyen belül a csendes közömbösség tudomásul vette vagy egyenesen helyeselte az aktív közreműködés gyalázatát.

Napjainkban az antiszemitizmusnak új vagy eddig kevésbé ismert formái és alakzatai jöttek létre: így például a nyugat-európai, valamiféle kompenzációs tudatból, rossz lelkiismeretből és egyfajta romantikus antikapitalizmusból táplálkozó baloldali Izrael-ellenesség; a tömegtársadalmak értelmiségellenességének populista nézeteiből szárba szökkenő, valamint a keresztény fehér ember szupremáciájának ideológiájából merítkező zsidóellenesség, továbbá a főként kelet-európai, tradicionális nép-nemzeti (*völkisch*) alapokon újravirágzó, avagy a harcos politikai ideológiaként interpretált fundamentalista-izlamista zsidógyűlölet.

A kérdés az, hogy a fent felsoroltak mindegyikét – az előzőekben kifejtettek értelmében – indokolt és jogos-e antiszemitának nevezni?

Aligha kétséges: igen! A holocausthoz elvezető jogfosztás folyamatának történelmi ismerete azt jelenti, hogy ma már tudható mindaz, ami a holocaustot megelőzően még sejthető sem volt. Jelesül az, hogy folyamatról van szó: a jogfosztás, a gyűlöletbeszéd, az emberi méltóság és az emberi jogok megsértésének folyamatáról. Arról a tapasztalaton nyugvó erőforrásról, amely – mert egyszer már megtörtént – immár képes felismerni a folyamatok menetét, irányultságát, azt, hogy a történések honnan indulnak, merre tartanak, s potenciálisan vagy aktuálisan hová vezet(het)nek el. Az egész emberiség közös tapasztalatáról van szó, ahol az Assmann által leírt kommunikatív és kulturális emlékezet kettősségében¹⁹² a múlttal megtöltekezett memória sohasem a sehonnan „neutrális” univerzumából, hanem mindig az emlékező tudat jelennel terhelt világából kapja az impulzusokat.

Victor Klemperer *A Harmadik Birodalom nyelvéről* írt munkájához¹⁹³, aligha véletlenül, Rosenzweig egyik rövid sorát választotta mottóul: „A nyelv több, mint a vér.”

¹⁹² Assmann, Jan: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Ford. Hidas Zoltán. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 1999.

¹⁹³ Klemperer, Victor: *A Harmadik Birodalom nyelve*. Ford. Lukáts János. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest, 1984.

A judeofóbia és az antijudaizmus egy-egy történelmi korszak adott jelenségegyüttesének fogalmi leképzése. Az antiszemitizmus fogalma az érintett időszakokra és jelenségekre visszamenőleges hatállyal nem alkalmazható. A múltat a jelen matricáival nem lehet átragasztgatni. Csalfa és ostoba anakronizmus.

Ám a holocaust megtörténte és emlékezete a rendelkezésre álló fogalmi készletet felülírta: a judeofóbia és az antijudaizmus múltbéli fogalmával a jelen már nem címkézhető fel. Hazug és végzetes eufemizmus.